

KIĞI DEMİR MADENİ VE HUMBARAHANESİ

Yaşar BAŞ*

ÖZET

Osmanlılar zamanında Kiğı kasabası, kaza ve sancak merkezi konumunda idi. Önce Diyarbekir eyaletine, kısa süre sonra Erzurum eyaletine, I. Dünya Savaşı öncesinde, Harput Eyaleti'ne bağlanmıştır. Bu devirde, kazada muhtelif madenler çıkarılmıştır. Bunların en önemlisi, demir madeni olmuştur. Madenin geçmişi, Akkoyunlu Devleti öncesine uzanmaktadır. Osmanlılar zamanında, belli aralıklarla üretimi durdurulmuştur. Bu aralıklar dışında, eminler veya mültezimler aracılığıyla işletilmeye devam edilmiştir. IV. Murad, Revan (1635) veya Bağdad seferi (1638) sırasında burada bir humbarahane tesis etmiştir. Bir ara üretim durdurulmuş; 1735 yılında yeniden ihya edilmiştir. Benzer bir durum 1817 yılında tekrarlanmıştır. 1839 yılında, tamamen kapatılmıştır. Madenin varlığı, Osmanlı maden işletmeciliği, bölge ekonomisi ve silah sanayii açısından yararlı olmuştur. Çevredeki köylüler, madende görev almaları karşılığında belli vergilerden muaf tutulmuşlardır. Burada üretilen ham demir ve top humbaraları, öncelikle Erzurum kalesine gönderilmiştir. Ayrıca Doğu sınırındaki diğer kalelerin mühimmat ihtiyacının karşılanmasında önemli rol oynamıştır. Gerekli görülmesi halinde Trabzon limanı vasıtasıyla Avrupa sınırlarının mühimmat takviyesi için kullanılmıştır. Burada çalışan işçilerin sayı ve ücretleri; ham demir ve humbara üretiminin batman veya vukiyye bazında miktar ve tutarları; yapılan tesisler dolayısıyla kullanılan inşaat malzemelerinin fiyat ve tutarları; tesislerin müstemilatı, bunlara özel alet ve sairinin cinsi ve vasıfları hakkında elde edilen bilgiler, bölgenin ekonomik ve askeri tarihine ışık tutmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Osmanlı, Kiğı, Demir madeni, Top yuvarlağı, Kiğı Humbarahanesi, Maden reyası.*

KIĞI IRON MINE AND HUMBARAHANE

ABSTRACT

At the time of Ottoman Empire the Kiğı town was the center of township and sanjak. Initially it was connected to the Diyarbekir state, then to the Erzurum state, before the World War I, finally it was connected to the Harput state. At that time, various mines were extracted in that township of which the most important was iron. The mine dates back to the Akkoyunlu State. In the Ottoman Empire's period, its production was interrupted for certain occasions.. Except for those occasions, the production was continued by tacksmen and emeers. During his excursion to Revan (1635) or Bağdad (1638), IV Murat built a humbarahane here. For a moment the production was halted; in 1735 it

---

* Yrd. Doç. Dr., Bingöl Ü. Fen-Ed. Fak. Tarih Böl. El-mek: yasarbas2000@hotmail.com

revived again. In 1817 another case like this was repeated. In 1839 it was closed absolutely. The existence of mine helped the Ottoman mining, the economy of the region and weapon industry. The villagers in the vicinity of the mine were tax exempted for working in mine. The products; slabs and cannon humbaras were sent to the Erzurum castle. Also it had an important role in fulfilling the need of ammunition of other castles in the East border. if appropriated, the mine was used to fulfill the need of ammunition of Europe border through Trabzon port. The amounts of workers and their earnings, the amounts and sum of the production of slab and humbara on the basis of batman and vukiyye, the price and amounts of construction products that used in facilities, the curtilage of facilities, and the information obtained about the kind and characteristic of tools and so on, shed light on the economic and military history of the region.

Key Words: *Ottoman, Kığı, Iron mine, Cannon round, Kığı Humbarahane, Mine rayah,*

1. Giriş

Osmanlı Devletinde madencilik, fethedilen yerlerde mevcut veya daha sonra açılan maden bölgelerinin işletilmesiyle başlamıştı. Tanzimat öncesine kadar, özel veya devlet işletmeciliği usulü esas alınmıştı. Ancak devlet işletmeciliği daha yaygındı. Bir maden mukataası,¹ iltizamla² işletilebileceği gibi, tayin edilen emin veya nazırlar tarafından doğrudan doğruya da idare olunabilirdi. Eminlerle yönetim tarzı (emaneten yönetim), zamanla özel bir statüye kavuşturuldu. Böylece “serbestiyet” sistemi³ ortaya çıktı. Bu uygulamada, reayanın madende düzenli çalışıp

¹ **Mukataa sistemi:** Hazineye gelir temin eden bir müessese idi. Konusu maden ocağı, tuzla, darphane, dalyan gibi gerçek bir işletmeye tasarruf hakkı gümrük ispençe gibi bazı resim ve vergilerin tahsili olabilirdi. İfraz ve ihale olunabilen bu gelir kalemleri, belli zamanlarda açık arttırma yolu ile satılırdı. Devlet muhasebesi dilinde bunlara “tahvil” denilir ve genellikle işletme hakkı üç yıllık bir dönem için satılırdı. Bir muktaayı satın alan kimseye mültezim denirdi. Mültezimler, satış sırasında taahhüt ettiği tutarın bir kısmını peşinen devlete öder geri kalan belli miktarı da her yıl taksitler halinde öderdi. (Halil Sahillioğlu, “Bir Mültezim Zimem Defterine Göre 15. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası (İÜİFM)*, c. 23, Sayı. 1-2, İstanbul 1962-1963, s. 145-218. Mukataa sistemi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mehmet Genç, “Mukataa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2006, c. 31, s. 129-132). Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul 2004; Erol Özvar, *Osmanlı Mâliyesinde Mâlikâne Uygulaması*, Kitabevi, İstanbul 2003.

² **İltizam usulü:** Osmanlı Devletinde, mülkiyeti ve tasarrufu devlete ait bazı kaynakların belirli vergi gelirlerini, belli bir bedel karşılığında, genellikle üç yıllık bir süre için toplama görev ve yetkisine sahip üçüncü şahısların, bu gelirleri belli anlaşma şartları çerçevesinde devlete toptan ödeyip daha sonra halktan kendisi tahsil edecek mültezim adı verilen yetkiliye devretme usulü. İltizam usulü, maden, gümrük, değirmen gelirlerinin vergilendirilmesinde eskiden beri kullanılıyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısında “dirlik” düzeni bozulmaya başlayınca, bu uygulamaya girildi. 17 yüzyıldan itibaren eski dirliklerin geliri de bu yolla toplanmaya başlandı. Devlet, vergi kaynaklarının yıllık vergi tutarlarını, mukataa denilen belli miktar üzerinden açık arttırmayla bir yıllığına, arttırmayı kazanan kişiye (mültezim) devrediyordu. Mukataayı satın alan kimse, daha sonra devlete ödediği bedeli halktan topluyor, bu arada kazanç sağlamayı da amaçlıyordu. Bu yolla mültezimler büyük servetler biriktiriyordu. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra devlete kafa tutar hâle geldiler. Tanzimat ile birlikte 1856 yılında iltizam usulü resmen kaldırıldıysa da, bir vergi toplama yöntemi olarak Cumhuriyete kadar sürdü. (Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lugâtı.*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 160, 161; Geniş bilgi için bkz. Mehmet Genç, “İltizam”, *DİA*, İstanbul 2000, c. 22, s. 154-158; <http://tr.wiktionary.org/wiki/iltizam>). Maden mukataalarında iltizam uygulaması ile ilgili bir çalışma için bkz. Bilgehan Pamuk, Canca (Gümüşhane) Maden Mukataasında İltizam Uygulaması”, *Karadeniz Araştırmaları*, c. 4, Sayı. 16, Ankara, Kış 2008, s. 39-48).

³ Ali Arslan, “Osmanlı İmparatorluğu Maden Teşkilatında Serbestiyet Sistemi I”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı. 43, Eylül 1988, s. 58-61.

çalışmadığı, ceza ve mükâfatlandırılması gibi her türlü işleri, maden eminlerine bırakıldı⁴ ve başkalarının müdahalesi önlenmiştir. Tanzimat döneminde maden müdüriyetlerinin kurulmasıyla bu tarz da ortadan kalkmış oldu.⁵

2. OSMANLILAR DEVRİNDE KIĞI MADENLERİ

2.1. Kiğinin İdari Yapısı

Kiğı, Doğu Anadolu Bölgesi'nin yukarı Fırat bölgesindedir. Bingöl'ün kuzeybatısındadır. Önceleri kale içinde küçük bir yerleşim birimi iken, kalelerin önemini kaybetmesiyle daha batıda yer alan Kerek vadisi yamacına taşınmıştır.⁶

Osmanlı idari yapılanmasında Kiğı, kaza ve sancak merkezi olarak düzenlenmiştir. Yavuz Sultan Selim'in an 1514 tarihli İran seferinden sonra, Diyarbekir Eyaleti'ne,⁷ Kanuni Sultan Süleyman devrinde Erzurum Eyaleti'ne bağlanmıştır.⁸ 1642 yılında⁹ ve 1907 yılında aynı eyalete aidiyeti devam etmekte idi.¹⁰ I. Dünya Savaşına doğru, Harput Eyaletinin bir kaza ve sancak merkezi durumunda idi.¹¹

2.2. Kiğıda Üretilen Madenler

Kiğı bölgesinde, altın, gümüş, demir madenleri ve tuzlalar mevcuttu. Ağdâric ve Mahlas köylerinde bulunan iki tuzla, 1032/1623 yılında İbrahim Ali'nin uhdesindeydi.¹² Osmanlı devrinin başlarından beri işletilen Dârmûh tuzlası, 26 Zilhicce 1067/5 Ekim 1657 tarihli hükümlerle Kuzîcân Sancak Beyi Murtaza'ya has olarak verilmişti.¹³ Ancak 1762 yılında, tuzlalar atıl bir vaziyette idi.¹⁴ 12 Eylül 1787 tarihinde altın ve gümüş madenlerinde yapılan ölçümlerde, bir okka cevherden bir

⁴ Maden işletmesinin çevre güvenliğinin sağlanması konusunda mahalli idareden sorumlu makamlar da sorumlu idi. Şâni-zâdenin Kiğı ile ilgili bir kaydında, “*maden kazalarında kâin Ömerkânlu Ekrâdı, kendi hâlleriyle mukayyed olmayup, dâimâ fukarâ ve sâir berâyâyâ teaddiyâtından hâli olmayarak, ikâd-ı fitne vü fesâda sâi olmakla lâ-ubâlî oldukları bi'l-ihbâr, malûm-ı hazret-i Şehriyâr-ı ... husûsan ayn-ı menşe-i vâridât-ı cesîme-i Devlet-i Aliyye olan maden-i hümâyûn kazâlarının ehâlî vü sekenesi, hemîşe sâye-i himâyet-vâye-i Şehinşâhî'de mahmî vü âsûde olmak matlûb u mültezem ve Ekrâd-ı Berberî-nihâd-ı mezkûrun bu resme harekât-ı vuhûşiyâyâ cesâretleri, bi'l-vücûh muğâyir-i rızây-ı raiyyetihimây-ı Hidiv-i Feridûn olmağla, Ekrâd-ı merkûme hiçbir kimesne tarafından istishâb olunmayarak alâ eyyi hâl ol havâliden tard u ibâdlariyle, Meâdin-i hümâyûn kazâlarının tathîr u tasfiyesi emrine ihtimâm u dikkat ve ehâlî vü fukarâ Raiyyetin istihsâl-i âsâyîş ü istirâhatlerine say ü gayret eylemeleri bâbında Palu ve Egil hâkimlerine ve Kiğı Beyi'ne ve Car-sancak ve Çapakcur voyvodalarına ve Ergani Zâbiti'ne hutâben evâs-ı mâh-ı Ramazân [1224] 'da (20-29 Ekim 1809) emr-i şerîf isdâr u irsâl olundu” bilgisi verilerek konuya açıklık getirilmiştir (Şâni-zâde Mehmed Atâullah Efendi, *Şâni-zâde Târîhi*, Hazırlayan, Ziya Yılmaz, Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2008, c. 1, s. 286, 287).*

⁵ Ali Aslan, “Osmanlı İmparatorluğu Maden Teşkilatında Serbestiyet Sistemi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı. 43, Eylül 1988, s. 58-61, s. 58, 59.

⁶ Şemseddin Sami, *Kamusu'l-Alam*, İstanbul 1314, c. V, s. 3939.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA), *Tapu Defteri (TD)*, nr. 64, s. 715-716; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, FEY Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, c. 3, s. 220, 266-267.

⁸ Tapu ve Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi (TKKK), *TD*, nr. 126, s. 1'den naklen Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, FEY Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, c. 5, s. 578.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA), *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.)*, nr. 5152, s. 1120. Bu avarız defterinin yayınlanmış hali için bkz. Nevzat Sağlam, “5152 Nolu ve H. 1052/M. 1642 Tarihli Maliyeden Müdevver Deftere Göre Kiğı ve Köylerinde İskân ve Nüfus”, *II. Bingöl Sempozyumu (25-27 Temmuz 2008)*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009, s. 295.

¹⁰ BA, Dahiliye Mektubi Kalemi Evrakı Tasnifi (DH. MKT.), nr. 1446/1; Ali Cevad, *Memâlik-i Osmâniyye'nin Tarih Coğrafya Lugâti*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1314, c. III, Kısım-ı evvel, s. 682; M. Nasrullah, M. Rüşdü, M. Eşref, *Osmanlı Atlası, XX. Yüzyıl Başları*, Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 75.

¹¹ BA, DH. MKT., nr. 1446/1.

¹² BA, MAD., nr. 615, s. 36, 41.

¹³ BA, *Bâb-ı Defteri Baş Muhasebe Kalemi Defterleri (D. BŞM.)*, nr. 195, s. 3.

¹⁴ BA, Cevdet Maliye Evrakı Tasnifi (C. ML.), nr. 679/27870.

Turkish Studies

dirhem gümüş çıkmış; madeni çıkarma izni Kiğı Beyi Lal-zade Halil Bey'e verilmişti.¹⁵ Demir madeni, Akkoyunlular ve Osmanlılar zamanında çıkarılmaya devam edilmişti.¹⁶ 1871 yılında ise, Gölgören (Gülgören) dağında tebeşir madeni çıkarılmaktaydı.¹⁷

Bazı rivayetlere göre, 1943 yılında, Kiğı tarafında araştırmalar yapan üniversite profesörlerinden bir grup, Kiğı kaza merkezine 30 km. mesafede bulunan Bakır dağı eteğinde önemli miktarda krom madenine rastlamışlardı. Yine 1946 yılında bir mühendis tarafından yapılan bir araştırmaya göre, Kiğıya bağlı Moz köyü civarında önemli miktarda Taşkömürü madenine rastlanmıştı. Bu kömürün Zonguldak kömüründen üstün olduğunu ilgili mercilere rapor etmişti. Demir, taşkömürü ve krom madenlerinin her birine 30-35 km. mesafelerde bulunan arazi sakinleri de madenlerin işletilmeye başlanması ile refah seviyelerinin iyileşeceğini umarak sevinmeye başlamışlardı.¹⁸

2.3. Kiğı Demir Madeni ve Humbarahanesi

2.3.1. Kiğı Demir Madeni ve Humbarahanesinin Tarihi Seyri

Kiğı bölgesinde olup, barut, gülle ya da humbara imaline yarayan demir veya güherçile madeni ve dökümhanesi, Kiğı demir madeni, Kiğı Humbarahanesi, Kiğı Yuvarlakhanesi,¹⁹ Kiğı Kârhânesi ve benzeri adlarla tanımlanmıştır. Burada üretilen ürünler, top yuvarlağı, humbara yuvarlağı, gülle, humbara danesi veya sadece yuvarlak sözcükleriyle adlandırılmıştır. Bunların hepsi “humbara”yı tarif etmektedir. “Humbara”, demirden veya tunçtan dökülmüş, içi boş ve yuvarlak olarak yapılan ve içine patlayıcı maddeler konularak top veya el ile atılan bir tür savaş aletidir.²⁰ İçine para konulan küp demek olan “hum-i pâre”den bozma olarak humbara (kumbara), askeri terim olarak demirden yapılmış, içine patlayıcı madde doldurulan yuvarlak bir çeşit merminin adıdır. Farklı ağırlıkta ve büyüklükte olan humbaraların el ile atılanlarına “humbara-i dest”, humbara-i maden-i dest; havanla atılanlarına “humbara-i kebîr” adı verilir. Bu mermiyi havan topu vasıtasıyla kullanan topçuya, “humbaracı (kumbaracı), yapan ve kullananların bağlı bulunduğu ocağa Humbaracı Ocağı denirdi. Humbaracı Ocağının gelişimi doğal olarak taşradaki dökümhaneleri de etkilemekte idi.²¹

2.3.1.1. Kiğı Demir Madeninin Geçmişi ve On Altıncı Yüzyıldaki Durumu

Kiğı demir madeninin geçmişi, Osmanlı öncesine kadar uzanmaktadır. Bölgenin Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı Devletine katılmasından sonra, Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın (1423-1478) kanunlarına bağlı kalmak suretiyle ve Kiğı ileri gelenlerinin yardımıyla hazırlanan 924/1518 tarihli Kiğı Livası ve Küçük Nahiyesi Kanunnâmesi'nde, Hasan Padişah zamanında her kim ki *memleketden demir alıp çıksalar, yük başına altı karaca bâc alınur imiş -ki, iki Osman akçesi olur-* kaydı düşülmüş, verginin aynen devamı kararlaştırılmıştır. Böylece, Kiğı demir madenlerinin, özellikle Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan zamanından önce, onun

¹⁵ BA, Cevdet Darbhane Evrakı Tasnifi (C. DRB.), nr. 37/1806.

¹⁶ BA, TD, nr. 64, s. 715-716; Kanunnâmenin yayınlanmış hali için bkz. Ahmed Akgündüz, *a.g.e.*, c. 3, s. 220, 266, 267.

¹⁷ *Salname-i Vilayet-i Erzurum 1288*, s. 166; 1291, s. 169.

¹⁸ Kiğılı Şakir Pilten'in hatıraları, 23 Mart 1949 tarihli *Tasvir Gazetesi*'nden naklen M. Sadık Yiğitbaş, *Kiğı*, İstanbul 1950, s. 120,121.

¹⁹ Yuvarlak, gülle veya dane anlamına gelmektedir. *TDK Tarama Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1957, c. IV, s. 908.

²⁰ Mithat Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 153.

²¹ Ahmet Halaçoğlu, “Humbaracı”, *DİA*, İstanbul 1998, c. 18, s. 349.

döneminde, Akkoyunlulardan sonra ve Osmanlıların eline geçtiği sırada işletilmekte olduğu tespit edilmiştir.²²

Osmanlılar devrinde, Kiğı madeninın işletilmesine devam edilmiştir. Kanunî devrinde, yeniden düzenlenen 1-10 Ağustos 1553 tarihli Kiğı Sancağı Kanunnâmesi'nde, buradaki madenin geçmişi, mevcut durumu ve işletilmesiyle ilgili şu bilgilere yer verilmiştir:

“Kanûn-ı Kürehâ (Demir Madenleri Kanunu

Livâ-i mezbûrda altı bâb demür küreleri olub kâdimü'l-eyyâmdan ila yevminâ hâzâ bu zıkr olan kürelerden şöyle ki, bir ocakları harâb olsa, varub bir ahâr odunu bol yerde yeni ocak ihdas olunmuş. İhdâs olunan ocak tamam düzüliüb işe yaradıktan sonra, eski ocak battâl olurmuş. Yine âmîl ve bohutarı eski ocak âmîli olub mukâtaasına ve yevme'l-kıstlarına izdiyâd ve noksân olmazmış. Olgelmiş âdetleri bu vechile olmağın yine ber karâr-ı sâbık âdet-i kadîmeleri mukarrer dutulmağın sebt olundu”.

Bilgilere göre, 1553 yılı ortalarına kadar, eskiden olduğu üzere Kiğı demir madeninde altı ocak işletilmekteydi. Kapanan ocakların yerine, odunu bol bir alanda yeni bir ocak açılıyordu. Eski ocağın idaresinden sorumlu olanlar ve bunların günlük vergi miktarları değişmiyordu. Bu usul, eskiden beri değişmeden devam etmekte idi.²³

980/1573 tarihinde, Kiğı'nın, halen iki mıntkasında demir madeni işletilmekte idi. Top yuvarlağı imali hizmetinde bulunan zâim ve maden emini Veli Bey'den, Kiğı Kalesi'nin tamiri, güherçile eminlerine 40-50 nefer ırgat vermesi, bu suretle elli altmış bin top yuvarlağı imal ettirmesi istenmişti. Ayrıca, yedi yıldan beri ne miktar ve ne türde top yuvarlağının imal edilip hazırlanmış olduğu, defter tutmak suretiyle tespit ettirip İstanbul'a bildirmesi talep edilmişti.²⁴ Bu sırada, topçu kuvvetleri ve humbaracılık mesleği de ihtiyaçlara cevap verecek durumda getirilmiş; 1578 yılında İstanbulda tüfek fitili ve el humbarahanesi kurulmuştu.²⁵

2.3.1.2. On Yedinci Yüzyılda Kiğı Demir Madeni ve Humbarahane İnşası

On altıncı yüzyılın son çeyreğinde, humbaracılık mesleğinde gelişmeler görülmesine karşılık, yüzyılın sonlarında Kiğı madeni ve humbarahanesi kapanmıştı. 11 Aralık 1612 tarihli tespitlere göre, on yılı aşkın bir süreden beri Kiğı madeni harab ve bitâb kalmıştı. Burada, daha önce elli kişi çalışmakta iken, sadece on kişi kalmıştı. Kiğı mukataasının herhangi bir geliri söz konusu değildi. Sancak Beyi Behram ve Kaza Kadısı Mevlâna Mehmed tarafından arzihal gönderilmek suretiyle madenin yeniden ihyası talep edilmişti. Kiğı Alay Beyi Mehmed ise, hazineye 60.000 akçe sermaye verilmesi halinde, iltizam usulüyle üç yıllığına düzenli olarak madeni işletebileceğini bildirmişti. Bu sürede, söz konusu parayı hazineye ödemekle beraber, toplam 1800 batman ham demiri Erzurum'a teslim etmeyi taahhüt etmişti. İsteğine pek çok kişinin kefil olduğuna dair Palu kadısından da temessük almıştı. Talebe, fermanla olumlu cevap verilmişti.²⁶

²² BA, TD, nr. 64, s. 715-716; Kanunnâmenin yayınlanmış hali için bkz. Ahmed Akgündüz, *a.g.e.*, c. 3, s. 220, 266, 267.

²³ TKKK, TD, nr. 126, s. 1'den naklen Ahmed Akgündüz, *a.g.e.*, c. 5, s. 580.

²⁴ Ahmed Refik [Altınay], *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s. 15. Aynı yerden naklen M. Sadık Yiğitbaş, *a.g.e.*, s. 119.

²⁵ Ahmet Halaçoğlu, *a.g.m.*, s. 349.

²⁶ 'Arz-ı bende-i bi-mikdâr budur ki,

Kiğı Sancağı Beyi Behrâm Bey, ve Kiğı Kâdısı Mevlânâ Mehmed arzihâl gönderüb Kiğı Sancağında demür ma'deni on yıldan ziyâdedir ki harâb ve bitâb olmağla mâl-ı mirîye bir akçe ve bir habbe hâsıl olmayub kalmışdır. Hâlâ Kiğı Alay Beyisi Mehmed kulları, ber-vech-i nakd hazîneden altmış bin akçe sermaye tarıkıyla virilürse, üç sene 'an tahvîl olmak üzre ol senede üç yüz batmân demür ile yiğirmi bin akçe teslim ideyim ve ikinci senede dört yüz batmân demür ile yine yiğirmi bin akçe teslim ideyim ve üçüncü senede beş yüz batmân demür ile bâkî kalan yiğirmi bin akçe

Konuyla ilgili iki hükümde, Kiği demir madeni ve dökümhanesinin IV. Murad (1623-1640) ve ondan sonraki seyri hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır. Buna göre, Sultan IV. Murad'ın saltanatı öncesinde, bir süreden beri maden ocağında üretim durmuş ve maden kendi haline terk edilmişti. IV. Murad, 1635 ve 1638 yıllarında gerçekleşen İran seferleri²⁷ sırasında, Kiği madenini ocaklık olarak yeniden açmış, burada gülle imalathanesi (kârhanesi, humbara yuvarlakhanesi, top yuvarlağı dökümhanesi) yaptırmıştı.²⁸ Bu girişimin, Revan seferi olarak bilinen birinci İran Seferi öncesinde yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü, sefer öncesi 1634 yılında Dergâh-ı Âli topçularından elli altı kişi, 117 akçe yevmiye ile Kiği madeninde top yuvarlağı üretmek için gönderilmişlerdi.²⁹ 15 Haziran 1635 tarihinde, Kiği'nin dahil olduğu bölgedeki kalelerin asker, mühimmat ve saire tespiti yapılmıştı.³⁰ İran seferleri sonrasında, 1642 yılında maden ocağı ve dökümhanesi açık durumda idi.³¹

17. yüzyılın özellikle ikinci yarısında, Osmanlı ülkesinde humbaracılık ihmale uğramış; 1689 yılından itibaren iyice önemini kaybetmeye başlamıştı.³² Ancak Kiği maden ocağı ve dökümhanesi, 1696 yılında halen açık durumda idi. Buna göre, Kiği madeni, 18. yüzyıl başlarına kadar üretime devam etmişti.³³ Ancak genel ilgisizlik ve olumsuzluklar, bir süre sonra Kiği maden işletmelerini etkilemiş, tahminen bu yüzyılın başlarında bir daha kapatılmıştı. Böylece, IV. Murad tarafından, tahminen 1635 yılında yeniden işletmeye açılan ve yanında bir dökümhane inşa edilen Kiği madeni, eminlerin tembelliklerine binaen iyi idare edilememesi ve humbaracılığın ihmale uğraması dolayısıyla miri malının muhafazası düşünülerek terk edilmişti. Yüzyılın başlarında bu

teslim eylemek üzere ricâ ider. Fi'l-vâki' hazînededen virilecek altmış bin akçe ile iltizâm eylediği demüre bi'l-fi'il Tekmân Sancağı Beyi Ali Bey, kefilü bi'l-mâl olduğuna temessük virüb ve Dergâh-ı Âli çavuşlarından Kiği'da sâkin Mehmed Çavuş ve zu'amâdan Ahmed ve sipâhiden diğer Ahmed ve Kaya ve Ömer ve Ali nâm kenter dahi kefilü bi'l-mâl olduklarına Palu Kâdîsî'ndan sûret-i sicil getürmüşdür. Ve kadîmden elli nefer sipâhiler ma'den-i mezbûra hizmet idüb hâlâ yine on nefer sipâhiler ma'dene hizmet idüb mukâbelesinde sefer teklîf olunmamak üzere 'inâyet ricâsına i'lâm ider. Ol-bâbda emr u fermân sultânımdır.

Beş nefer fîmâr sipâhisi ma'den-i mezbûr hizmetine seferdâr olmak üzere ve Hazîne-i Diyarbekr'den altmış bin akçe sermâye ber vech-i nakd virilmek üzere hükm yazılmak buyruldu. Fermân üzerine vech-i meşrûh üzere virile. Fî 17 Şevvâl 1021/11 Aralık 1612 (BA, MAD., nr. 4444, s. 178).

²⁷ IV. Murad, ordunun başında gitmek suretiyle İran üzerine iki ayrı sefer düzenlemiştir. Birinci İran Seferi, Revan Seferi diye meşhurdur. 1635 yılında yapılan bu sefer neticesinde, Revan (Erivan) alınarak Tebriz taraflarına da akınlar yapılmıştır. Revan seferi öncesinde sefer hazırlıkları başlamış; öncü kuvvetler, 22 Zilhicce 1043/19 Haziran 1634'de Çevlik Sahrasına (Bingöl düzlüğü) ulaşmıştır. Seferde görevli Sıdkî Paşa'nın ifadesiyle yaz sığağında başlayan hareket, havalanın ılıman olması dolayısıyla Rûz-ı Kasım'ın yirmi sekizine kadar (8 Aralık) devam etmiştir. Bu tarihte İran tarafından bölgeye doğru saldırılar başlamıştır. Ancak ordunun burada ikameti bir süre daha devam etmiştir. Sefer için Diyarbakırdan Erzurum'a gelecek ordunun rahatça geçişini sağlamak üzere, bu sırada Çapakçur yakınındaki Fırat [Murat] suyu üzerine sağlam bir köprü yaptırılmıştır. Aynı yılın Ekim ayının ilk yarısında ise çok şiddetli bir yağmur sonrasında Çevlik sahasını sel basmış ve ahali bu durumu seyre çıkmıştır (Sıdkî Paşa, *Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbi (IV. Murâdın Revan Seferi)*, Hazırlayan: Mehmet Arslan, Kitabevi, İstanbul 2006, s. 3, 30, 31, 38, 43, 44, 47, 51). Revan seferi öncesinde, 29 Zilhicce 1044/ 15 Haziran 1635 tarihli bir defterle, Kiğinin dahil olduğu bölgede kalelerin asker, mühimmat ve saire tespiti yapılmıştır. Muhtemelen Kiği madeninin işletmeye açılışı bu dönemde gerçekleşmiştir (BA, MAD., nr. 6831).

IV. Muradın, ikinci İran seferi ise, Bağdad Seferi diye bilinmektedir. İranlıların Revanı yeniden ele geçirmeleri üzerine, 1638 yılında Padişah Bağdada üzerine yürümüştür. Uzun süren bir muhasaradan sonra 1639 yılında Bağdad yeniden Osmanlı ülkesine katılmıştır. IV. Murad ise, Bağdad Fâtihî ünvanını kazanmıştır. Bu seferlerin gidiş ve dönüşünde, padişah orduyla beraber Erzurum ve Diyarbekir eyaletlerine uğramış ve buralarda konaklamıştır. (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, c. 3, Kısım 1, s. 192-204; Ziya Yılmaz, "Murad IV", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2006, c. 31, s. 180,181. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Nâ'imâ, *Târih-i Nâ'imâ*, İstanbul Tarihîsiz, c. 2, s. 263-451; İstanbul Tarihîsiz, c. 3, s. 1-452).

²⁸ BA, C. AS., nr. 743/31236; 30518.

²⁹ M. Sadık Yiğitbaş, *a.g.e.*, s. 119.

³⁰ BA, MAD., nr. 6831.

³¹ BA, MAD., nr. 5152, s. 1120. Nevzat Sağlam, *a.g.m.*, s. 346.

³² Ahmet Halaçoğlu, *a.g.m.*, s. 349.

³³ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 21, 46. Aynı yerden naklen M. Sadık Yiğitbaş, *a.g.e.*, s. 119, 120.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/4 Fall 2011*

şekilde kapanışından sonra, 1735 yılında yeniden açılışına kadar, demir madeni ve dökümhanesi tahminen otuz yıl kadar kendi haline bırakılmıştı.³⁴

2.3.1.3. 1735-1839 Yılları Arası, Maden İşletmesinin Açılış-Kapanış Serüveni

I. Mahmud zamanında, Avrupadaki gelişimi göz önüne alınarak humbaracılığın ıslahı düşünüldü. 1733 yılında, teşkilatın ıslahına başlandı. Humbaracı Ocağı adıyla anılan bir teşkilat oluşturuldu. İdaresi Ahmet Paşa'ya verildi. 1734 yılında Üsküdar'da bir imalathane ve bir kışla yaptırıldı.³⁵ Nihayet faaliyetler taşraya yayıldı. Kiğı madeni işletmesi, 1735 yılında yeniden işleme açıldı.³⁶ 27 Ağustos 1735 tarihli bir arza göre, yıl içinde Kiğı madeninde top yuvarlakları imal edilmişti.³⁷ Ancak imalathane ve maden işletmesi, bir sefer daha teşkilat merkezindeki olumsuz gelişmelerin etkisinde kalarak, kısa süre sonra yeniden kaderine terk edildi.³⁸ Bu durum muhtemelen Humbaracı Ahmet Paşa'dan sonra (ö. 1747), Humbaracı Ocağının ihmale uğramasından kaynaklanmıştı. I. Abdülhamid (1774-1789) döneminin sadrazamlarından Halil Hamid Paşa (1782-1785) tarafından ocağın ıslahına çalışıldı, ama başarılı olunamadı. Kiğı maden ocağı ise, bu dönemde çalışmaya devam etmişti. Anlaşıldığına göre, maden ocağı 1735 yılında yeniden ihya edildikten bir süre sonra kapatılmış, 1780 yılından önce yeniden açılmıştı.³⁹ III. Selim zamanında (1789-1807), Humbaracı Ocağına zamanın ihtiyaçlarına uygun bir düzen verileye çalışıldı. 1792 yılında, İstanbul Halıcıoğlu'nda Humbarahane inşa edildi. 1797 yılında ocak daha mükemmel bir teşkilata kavuşturuldu.⁴⁰

19. yüzyıla gelindiğinde, demir kal etme işi, Bulgaristan'ın Samakov bölgesi ile Anadolu'da Kiğı, Eskişehir, Bilecik gibi belli merkezlerle sınırlı kalmıştı.⁴¹ Bu merkezler, eskiden beri demir madeni bakımından önemliydi. Aynı dönemde, doğu sınırında beliren Rus ve İran saldırısı⁴² dolayısıyla sınırlarda önemli miktarda mühimmatın hazır tutulması bu gelişmelere binaen humbarahane teşkilatının yeniden gözden geçirilmesi gerekli görülmüştü. Mevcut şartlara binaen, Kiğı demir madeni ve gülle işletmesi, 19. yüzyıl başlarında yeniden işletmeye açıldı. 25 Eylül 1816, 18 Nisan 1818 ve 4 Mayıs 1818 tarihli üç yazışmada, Kiğıda işletilen madenin ve dökümhanesinin IV. Murad zamanından beri süregelen tarihî seyri, madenin yeniden işletmeye açılması ve burada inşa edilecek dökümhanede güllerle yaptırılması üzerinde durulmuştur. Bundan sonraki gelişmeler birbirini takip etmiş, madenin ne şekilde işletmeye açılacağı araştırılması için 28 Mart 1816 tarihinde Erzurum Valisi Pehlivan İbrahim Paşa'ya⁴³ tahrirat-ı seniyye yazılmıştır. Valinin tahkikat raporunda, merkezden bir emin tayini, Gümüşhane madeni işçilerinden 40-50 kadarının buraya gönderilmesi ve bu iş için yapılacak harcamaların mirî mukâataaların muccelat fazlasından karşılanması halinde, maden ve gülle dökümhanesi yapım işlemlerinin kolaylıkla gerçekleştirilebileceği bildirilmiştir. Talep edildiği üzere harekete geçilmiştir. Tophane nazırının

³⁴ BA, C. AS., nr. 743/31236; 30518; BA, C. DRB., nr. 17/808; 7/313/2.

³⁵ Ahmet Halaçoğlu, *a.g.m.*, s. 350.

³⁶ BA, C. DRB., nr. 17/808; 7/313/2; BA, C. AS., nr. 30518.

³⁷ BA, C. AS., nr. 113/50332.

³⁸ BA, C. DRB., nr. 17/808; 7/313/2; BA, C. AS., nr. 30518.

³⁹ 21 Şubat 1780 tarihli bir hükümde, Kiğı kazasındaki madenlerde çalışan ustalardan bir miktarının Keban ve Ergani madenlerine gönderilmesi emredilmişti (BA, C. DRB., nr. 42/2058).

⁴⁰ Ahmet Halaçoğlu, *a.g.m.*, c. 18, s. 350.

⁴¹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Çev. Emine Sonnur Özcan, Tarih Vakfı Yayınları, Ankara 2006, s. 93, 94.

⁴² *Pehlivan İbrahim Paşa Vakayı'-nâmesi*, Hazırlayan. Salih Erol, *Yüksek Lisans Tezi*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Eskişehir Haziran 2007), s. 55.

⁴³ Pehlivan İbrahim Paşa (Baba Paşa), 1815 yılı başlarında Sivas Valiliğinden Erzurum Valiliğine tayin edilmiştir. Yeni görev bölgesinde bozulmuş olan devlet otoritesini yeniden tesis etmekle görevlendirilmiştir. Onlarca yıldan beri Ahıska, Acara ve Çıldır yöresinde süregelen isyanları bastırmak suretiyle devlet otoritesini yeniden sağlamıştır. İdaresinde bulundurduğu kuvvetli ordusu ile Ruslar ve İranlılar için doğu sınırında caydırıcı rol oynamıştır. 1816 yılı sonlarına kadar Erzurum Valiliğinde kalmıştır (*Pehlivan İbrahim Paşa Vakayı'-nâmesi*, s. 55).

Turkish Studies

hazırladığı keşif defteri mucebince, gerekli işçilerin harcırahları, beş aylık maaşları, ocak, sepet, körük ve sair malzeme masrafı olarak tahmini 33.500 guruşun hemen ödenmesi yönünde ilgili makamlarla yazışmalar yapılmıştır.⁴⁴

Bu çerçevede olmak üzere, 28 Mart 1816 tarihinde, sınır boylarında mühimmat birikimi sağlamak amacıyla Kiğı'da yeniden işleme açılacak gülle madeninden cevher ihrac edilmesi ve helon isağası (dökümü) amacıyla Samakocuk'da bulunan iki ustanın yol paraları ve beşer aylık ücretlerinin maden emini tarafından karşılanması; yolda ve gittikleri yerde kaçmamaları için kendilerinden kefil alınması suretiyle Kiğı madenine gönderilmeleri üzerinde durulmuştur.⁴⁵

24 Haziran 1816 tarihinde, Kiğı kazasındaki demir madeninin işletilmesi için imalathane inşası, emin tayini, Samakov'dan iki madenci ustası, miri imalathanelerden iki dökümcü ustası gönderilmesi ve bu iş için gerekli olan paranın verilmesi talebinde bulunulmuştur. Talebe karşılık, Samakocuk'da hülul emini olan ve bir müddet dökümhanelerde görevlendirilmiş bulunan Hüseyin Bey, bu işlere vukûfiyetine binaen, 25 Ağustos 1816 tarihinde çıkan evâmîr-i şerife ile Kiğı İmalathanesine emin tayin edilmiştir. Madenin ve imalathanenin işletmeye açılması için, Hazine-i Amire vasıtasıyla ilk elde kendisine 33.500 guruş ödenmiştir. Gümüşhane madeni ustalarından 40-50 kişilik bir işçi gurubunun da madene gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Maden emini, işçiler, dökümcü ustası ve kalfaların harcırahları, beş aylık maaşları, ocaklık, sepet, körük ve sair gerekli malzeme ile ocağın imal ve inşası için gereken harcamanın, 33.500 kuruşluk paradan karşılanması emredilmiştir. 26 Temmuz 1816 tarihinde ise, yuvarlak kârhanesi, dört adet dane (gülle) ocağı, dolap ve sair binaların inşası için Hüseyin Bey'in hemen çalışmalara başlaması emredilmiştir.⁴⁶

14 Şubat 1817 tarihinde, Erzurum Valisi Celal Paşa'ya İstanbul'dan ferman gönderilmiş; Kiğı imalathanesinin inşası için kereste, çivi, gerekli alet-edevat, marangoz, işçi ve sairinin tedariki konularında Maden Emini Hüseyin Bey'e yardımcı olması ve aynı konuyla ilgili olarak Kiğı Bey'i İbrahim Bey'e tembihte bulunması talep edilmiştir. Aynı fermanlar, Kiğı Beyi İbrahim, kaza kadısı ve maden eminine de gönderilmiştir. Ayrıca konuyla ilgili pek çok yazışma yapılmıştır.⁴⁷ Kiğı Beyi İbrahim'e yazılan 14 Şubat 1817 tarihli emr-i şerifde, Kiğı kasabasında yeniden inşa edilmekte olan yuvarlakhanenin inşası için 40.075,5 guruşun; maden emini olarak tayin edilen Hüseyin Bey'in ve amelenin beş aylık maaşlarının karşılığı olarak 8.900 guruşun Erzurum Valisi Mehmed Cemal Paşa'ya gönderilmiş olduğu bildirilmiştir. Bununla beraber, imalathanenin yapımına valinin nezaret etmesi; gerekli kereste, çivi ve diğer malzemenin temini ile neccar (marangoz) ve sair amelenin kendisi tarafından tedarik olunması istenilmiştir.⁴⁸ Bu arada, yuvarlakhanenin işletmesinin, daha önce Kiğı beyliği yapmış Mehmed Bey'e⁴⁹ verilmesi talep edilmiştir.⁵⁰

⁴⁴ BA, C. AS., nr. 743/31236; 30518.

⁴⁵ BA, C. AS., nr. 573/24123.

⁴⁶ BA, C. DRB., nr. 17/808; 7/313/2; BA, MAD., nr. 8912, s. 168; BA, C. AS., nr. 30518.

⁴⁷ BA, C. DRB., nr. 17/808; 7/313/2; BA, MAD., nr. 8912, s. 168; BA, MAD., nr. 8946, s. 73; BA, C. AS., nr. 30518.

⁴⁸ BA, C. AS., nr. 458/19089.

⁴⁹ Mehmed Bey, muhtemelen 1296/1782 yılında Kiğı livası beyi olarak tayin edilmiş (BA, C. AS., nr. 201/8620), bir ara sürgüne gönderilmiş, tekrar görevine iade edilmiş ve uzun süre görevde kalmıştır. Kiğıda, Yazıcıoğulları ailesine mensuptur. Kiğı Sancak merkezi Hupus (Yazgünü)'da iken, Temran (Bağlarpınarı)'a taşınmış ve burada ikamet etmiştir. Temranda surlarla çevrili konağının kalıntıları yakın zamanlara kadar varlığını korumuştur. Surlar dahilinde, yontma taşlardan mamul bir cami yaptırmıştır. Camiinin sakfi, birinci dünya savaşından sonra yıkılmış, sonraları onarılmıştır. Mehmed Bey, Kiğinin merkezinde bulunan camiye de 1209/1794 yılında onartmıştır (M. Sadık Yiğitbaş, *a.g.e.*, s. 57, 58, 63, 96). Kiğı livası beyi ve Kiğı mukataası gelirlerinin tahsili ile mükellef olması dolayısıyla miri malının tahsili konusunda Kiğı ahali ile anlaşmazlık yaşamıştır. Ancak kendisi de miri malının devlete teslimi konusunda güçlük çıkarmıştır. Miri malını harcaması ve ahaliye zulmü iddialarına binaen, Erzurum Valisi Pehlivan İbrahim Paşa cezalandırmak amacıyla üzerine yürümüş; onun gelişle Mehmed Bey kazadan kaçmış ve daha sonra görevden alınmıştır. Kiğı Mirlivalığı Hasları Mukataası gelirlerinin muhasebesi ve tahsili işlemleri, 1227/1812 yılından geçerli sayılmak üzere Mehmed Beyden alınarak Sadık Beye, sonra Feyzullah Beye, onun da hilaf-ı rıza hareketleri dolayısıyla

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/4 Fall 2011

Söz konusu tesislerin inşası, kısa süre içinde tamamlanmıştır. Kiğı Maden Emini Hüseyin'in hazırlamış olduğu, 27 Mart 1817 tarihli keşif defterinde, *inşasına memûr olduğum yuvarlak kârhânesinin ber-mûceb-i resm ve defter-i keşfi mûcebince inşâ olunan kâr-hâne-i mezkûrenin ebniyesinin metîn ve müstahkem olarak hîn-i hitâmı müyesser olub eşkâlnın keyfiyeti beyan olunur* ifadeleriyle inşaatın tamamlandığı bildirilmiştir. Defterde, binaların müstemilâtı, fizikî ölçüleri, inşaat maliyetleri hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre inşaat ve bu sıradaki bazı giderler için 56587,5 guruş 30 paralık harcama yapılmıştır (Bkz. Tablo: 1). Ancak defterin arz kısmında, *es-Seyyid Hüseyin an silahşorân-ı hâssa, müdür-i kârhâne-i mezkûr* imzası ile *kârhânelerin vâki' olan masârifâtı (nun) altmış beş bin yedi yüz on guruşa reside olduğu* beyan edilmiştir. Defterin arz yazısında ise, Kiğı madeninde inşâ olunan yuvarlak kârhânesi, dört adet dâne ocağı, musanna dolaplar, nâzır daresi ve bunların çevresini saran kârgir duvarlar ile eklerinin inşası için 40.075,5 guruşun sarf edildiği yerler kaydedilmiştir.⁵¹

Tablo 1: 27 Mart 1817 tarihli Keşif Defterine Göre, Kiğı Demir Madeni ve Yeni İnşa Edilen Kârhânesinin Müstemilâtı⁵²

	Aded/	Tüken	Arzen	Kaddan	Terbî'î Zirâ	Fî	Akçe
1. Yine bu mahalde etrafı sakfa müsâvi olunca bir zirâ' altı parmak kalınlığı taş-ı cedîd divarlı, üzeri mükemmel ince toprak pûşide, sakflı ve ceviz sereninden kirişli ve mişe döşemeli ve mertekli ve durûmü bîrûnî hâlis harc ile ve nacâr-kârî ceviz kapulu, müstemilâtı tekmlî hâne inşası;							
<i>Keşf-i evvelinden fazla inşa olunmuş idüğü</i>	1	13	7	9	97,5	900	83750
2. Evvel emirde müceddeden inşâ olunan numûne için cevher kârhânesinin hafr-ı esâs ile etrâfı ve botalı sakflı müsâvi gelince, bir zirâ' altı parmak gelür taşı cedîd divarlı, kavak sereninden hatıllı ve üzeri mükemmel ince toprak pûşide, sakflı ve kirişli kavak serenlerinden ve meşe mertekli ve döşemeli ve pencereci ve kapusu ceviz tahtasından müceddeden kârhâne inşası;							

1228/1813 senesinden itibaren Kiğı beyliği, Mehmed Beyin hasmı ve hemşehrisi İbrahim Beye verilmiştir (BA., C. AS., nr. 201/8620; BA, HAT., nr. 289/17314-A). Bu sırada, Mehmed Bey, miri mal meselesi dolayısıyla önce Erzurumda ikamete mecbur edilmiş; burada çevreye zararı devam edince evail-i Şaban 1233/6-15 Haziran 1818 tarihinde Geliboluya sürülmüştür (Şânî-zâde Mehmed Atâullah Efendi, *a.g.e.*, c. 2, s. 840). Ancak Mehmed Bey uzun süre sürgünde kalmamış; Erzurum Valisi talebi üzerine affolunmuştur. Bununla beraber, kendi tarafında yer alan Kürtleri hemşehrileri üzerine kışkırtmış olması dolayısıyla uygunsuz şeylerle meşgul olmaması yolunda uyarılmıştır (BA. C. DH., nr. 52/2590). Bu sırada, Mehmed Beyin halefi İbrahim Bey de gözden düşmüştür. İbrahim Beyin, halka zulüm ve taaddisine binaen, Kiğı Mukataası, 12 Temmuz 1820 tarihinde daha önce Kiğı Top Yuvarlağı Karhanesini (İmalathanesini) inşa etmiş eski Kiğı Beyi Mehmed Beye tevcih edilmiştir. (BA, MAD., nr. 8912, s. 168; BA, Cevdet Maliye Evrakı Tasnifi (C. ML.), nr. 491/20000; BA. C. DH., nr. 211/10510). Ancak yeniden Kiğı Beyliğine atanmış olan Mehmed Bey, eski alışkanlıklarını bırakmamış; nihayet suçu sabit görülerek 07 Şaban 1240/27 Mart 1825 tarihinden önce Kiğıda idam edilmiştir (BA, C. ML., nr. 82/3763; BA, MAD., nr. 6905, s. 166). Bir tespate göre, Mehmed Bey, Muşa doğru yola çıkarılmış, Sevik Köyünde, kafası kestirilmek suretiyle Erzuruma gönderilmiştir. Kesik başı Erzurumda İbrahim Paşa Camii haziresine, cesedi ise Sevik Köyüne defnedilmiştir (M. Sadık Yiğitbaş, *a.g.e.*, s. 63-65). Geniş bilgi için bkz. Yaşar Baş, "Kiğı Livası Beyi Mehmed Bey", *III. Bingöl Semozyumu (17-19 Eylül 2010)*, Bingöl Belediyesi Yayınları, Bingöl 2011, s. 387-394). Daha sonra, aynı aileden aynı adı taşıyan bir kişi daha bir süre Kiğı Beyliğini yürütmüştür. Küçük Mehmed Bey, Mehmed Beyin kızı Esmâ Hanımla evlenmiştir. Bu zat kazada bulunduğu sürede, halk ile iyi geçinmenin yollarını aramış ve herkesin sevgisini kazanmıştır (Yiğitbaş, *a.g.e.*, s. 70, 71, 78, 399).

⁵⁰ BA, C. ML., nr. 491/20000.

⁵¹ BA, *Bab-ı Defterî Baş Muhasebe Kalemi Bina Emni Defterleri (D. BŞM. BNE.)*, nr. 16188; BA, MAD., nr. 8946, s. 71-73.

⁵² D. BŞM. BNE., nr. 16188. Tabloda koyu yazılmış ve sıralanmış başlıklar esas yapıları göstermektedir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/4 Fall 2011

<i>Keşf-i evvel sûretinden hâric olarak numûne için inşâ olunmuş idüğü</i>		26	21	8	436	Beher 900	491400
Numûne için cevher kârhânesinin tahtı ve tahammülî etrâf-ı erba'ası kârgîr taş divarları, üzeri ve derûmî ot taşından, anâd tuğlasından zarlı, ağazlıklı cevher-i hâm kârgîr ocakları, ma'a kubûr,							
<i>Keşf-i evvelinden hâric bir adedi numûne için inşâ olunmuş idüğü</i>	2	4,5	4,5	11	40,5	Beher 4800	194400
İşbu iki aded ocaklara mürûr için, tahtı dolabdan, sütunlu, meşe mertekli, kirişli ve ceviz tahtasından döşemeli nerdiban tarîk inşâsı,							
	2	5	3	-	30	Beheri 480	14400
Kârhâne-i mezkûrede taş divarlı ve kavak sereninden hatıllı ve üzeri mükemmel ceviz sereninden hatlı ve kirişli ve ceviz döşeme ve mişe mertekli, üzeri pûşide ince topraklı, nacâr-kârî ceviz tahtasından mükemmel kebîr sekû ve mağaza inşâsı,							
		15	11	6	165	900	148500
Ber müceb-i resm, etrafı taş divarlı ve ceviz serenlerinden ve mili mükemmel, dolabları civatalı ve demir çenberli [dolab] inşâsı,							
	2	-	-	-	-	150000	300000
Zikr olunan dolabları devr iden mîllerin başları taraflarına taş-ı cedîd-i hâlis harc ile kârgîr siper inşâsı ve üzerine civâta ile merbût yasdık vaz'ı,							
<i>İki adedi keşf-i evvelinden hâric inşâ olunmuş idüğü</i>	4	4	4	5	320	Beheri 600	192000
3. Def'a cevher-i hâm kârhânesinin müceddeden inşâ olunan mahalli, etraf-ı erba'ası ve botalı sakfî müsâvî varınca kadar bir zirâ' altı parmak gelür taş-ı cedîd divar kalınlığı ve üzeri ceviz serenli kirişli ve mişeden döşemeli ve mertekli ve üzeri ince toprak pûşideli ve pencereli ve ceviz kapulu müceddeden kârhâne inşâsı,							
		23,5	18	8	423	900	380700
Kârhâne-i mezkûrun derûnunda tahtı ve tahammülî etrâf-ı erba'ası kârgîr, hâlis harc divarlı, üzeri ve derûmî ot taşından anâd tuğlasından zarlı ve ağazlıklı cevher-i hâm-ı kârgîr ocak inşâsı, ma'a kubûr,							
	1	4,5	4,5	11	20,25	4800	97200
İşbu ocağ-ı mezbûrun dolabı devr iden kebîr miliyle başları taraflarına taş-ı cedîd, hâlis harc ile kârgîr siper inşâsı ve civâta ile merbût yasdık vaz'ı, beheri							
	2	4	4	5	-	Beheri [50000]	[100000]
Kârhâne-i mezbûrun ocaklar mahallinde tenzîl-i zemîn için turâb hafriyesi ve hârice nakliyesi,							
<i>Keşf-i evvelinden hâric hafır ve tanzîm olunmuş idüğü</i>	-	40	40	6	9600	45	432000
4. Zikr olunan ocağa mahsûs kebîr körükler için kebîr ceviz serenlerinden milli ve etrafı taş bütmeli kârgîr kavak sereninden hatıllı ve mil başlarına demir yanakları ve kebîr yasdıkları ve körükleri işletmek için serenleri ve tarafı kebîr cebeden çatma ve kızlıcıkdan çârçubeleri ve kebîr ceviz tahtalarından yelpaze çarhlarıyla tekâmîl resmi müceblerince dolab inşâsı;							
	1						150000
Kârhâne-i mezkûra derûnunda taş divarlı ve üzeri mükemmel ceviz serenlerinden kirişli ve üzeri toprak pûşide sakflı ve nacâr-kâr kebîr ceviz tahtasından kapulu, kömür mağaza inşâsı							
<i>Mükerrer tahrîr olunmuş olmağla şerh virildi</i>	1						
Yine bu mahalde, etrâfı taş divarlı, kavak sereninden sakflı ve mişe mertekli, ezeri ince toprak pûşideli ve basamakları yontma taşlı ve ceviz tahta kapulu üç aded mûmaşâlar (?) inşâsı,							
		10	5	3	50	1200	60000
Mezkûr mûmaşâlardan hârice çıkınca hafır-sanduk ile tarafeyn taş divarlı, üzeri taş kapaklı lağım küşâdı,							

Turkish Studies

	50	1	-	50	600	30000	
5. Def'a yuvarlak-ı kebîr döküm kârhânesinin hafr-ı esâs ile botalı sakfa müsâvi gelince bir zirâ' altı parmak ekli taş divar ve tokuz arşun kaddi olmak üzere, beher bir zirâ' kavak sereninden hatıl vaz' olunarak mismârları ve peşleri bağlamalı, taş divarlı ve köşeleri yontma taşlı ve ceviz sereninden kirişli ve mişeden döşemeli ve mişe mertekli ve üzeri ince toprak pûşide sakflı ve pencere ve kapısı cesîm kanatlı, kebîr ceviz tahtasından kapulu müceddeden kârhâne inşâsı;							
	39	20	9	780	960	748800	
Kârhâne-i mezkûra derûnunda a'lâ ve musanna' etrafı som taş divarlı ve tahtı ve tahammülfî çifte ve demir hatıllı ve hâlis harc ile ve derûnı ot taşından harc ve 'anâd tuğlasından zarlı ve ağızlıklılı yuvarlak ocak inşâsı, ma'a kubûr,							
	2	4,5	4,5	11	40,5	4800	194400
İşbu iki aded yuvarlak ocağının mürûr için tahtı dolabdan sütunlu mişe kirişli ve ceviz tahtasından döşemeli ve nerdiban tarîki,							
	1	5	3,5	-	17,5	480	8400
İşbu yuvarlak ocağına mahsûs, ittisâlında etrafı taş divar ve hatılları kavak sereninden ve kirişleri ceviz sereninden ve mişeden döşemeli ve mertekli ve üzeri ince toprak pûşideli kebîr kömür mağazası ve ceviz tahta kapulu inşâsı,							
	-	29	15	8	435	Beheri 900	391500
Derûn-ı kârhâne inşâ olunan ocaklar zahrına mânda gönünden ma'mûl tahtı ve fevkî ceviz ve ham tahtası kapaklı ve cihâz ile merbût demir çenberli ve civatalı, edevâtı mükemmel ve mükemmel battâl ve ma'a nühâs boruları ve çeşmeleri ile körükler inşâsı,							
	4	3,5	3,5	-	-	Beheri 96000	384000
Derûn-ı kârhâne olan etrafı taş divar, ceviz serenlerinden kirişli ve üzeri toprak pûşide sakflı yuvarlak danesi mağazası, kıt'a,							
<i>Mükerrer tahrir olumuş idüğü</i>							
	1						
6. Yine bu mahalde, hafr-ı esâs ile etrafı botalı sakfa müsâvi gelince bir zirâ' altı parmak gelür, ekli ve taş-ı cedîd divarlı ve kavak sereninden hatıllı ve kirişleri kavak ağacından ve ceviz tahtasından döşemeli ve pencere ve kanatlı altı aded pencere ve ve musandara ve yüklüklü ve dolablı ve kütük ocakları ve yontma som taşından ve abdest hâli ve burunu ve derûnı hâlis harc ile ve sıvalı ve bir 'aded kebîr dîvânhâneli ve matbah ve kilaruyla dört bâb oda ve yontma kebîr taş nerdibânli ve sokak kapusu tahtalı nâzir dâiresi inşâsı;							
	1	24	19	11	456	1980	902880
7. Yine bu mahalde etrafı sakfa müsâvi olunca bir zirâ' altı parmak taş-ı cedîd divar, üzeri mükemmel ince toprak pûşide, sakflı, derûnı iki sıra yemlikli ve şa'ir (arpa) anbarı, bölmeli ve tahtanı seyis odalı, derûnı hâlis harc ile sıvalı ve kapulu, müstemilâtı tekâmîl ahûr ve şa'ir anbarı inşâsı;							
		24	19	-	456	1200	547200
8. Yine bu mahalde etrafı sakfa müsâvi olunca bir zirâ' altı parmak kalınlığı taş-ı cedîd divarlı, üzeri mükemmel ince toprak pûşide, sakflı ve ceviz sereninden kirişli ve mişe döşemeli ve mertekli ve derûnı birûnî hâlis harc ile ve nacâr-kârî ceviz kapulu, müstemilâtı tekâmîl hâne inşâsı;							
<i>Keşf-i evvelinden fazla inşâ olunmuş idüğü</i>	1	13	7	9	97,5	900	83750
9. Yine bu mahalde etrafı taş divar ve kavak sereninden hatıllı ve üzeri kavak serenlerinden sakflı ve kirişli ve mertek döşemeli ve nacâr-kârî pencere ve kapuları ceviz ve dolablı , derûnı birûnî sıvalı, tahtanı müstemilâtıyla tekâmîl usta başı odasıyla diğer üç 'aded 'amele odalarının inşâsı;							
<i>Terbî'an elli beden zirâ' mahalli keşf-i evvelinden fazla inşâ olunmuş idüğü</i>		37	7	5	254	1500	381000
Dâire-i mezkûrenin ocaklık mahalleriyle tâş-ı cedîd divarlar, kavakdan seren hatıllı ve pûşide tavanlı, tarafeyn derzli, üzeri ince toprak pûşideli muhâfaza ve ba'zı mahalli balık sırtı divar-ı kebîr inşâsı, ma'a temel,							
<i>Terbî'an üç yüz yigirmi sekiz zirâ' keşf-i evvelinden fazla olarak inşâ olunmuş idüğü</i>		60	1__ 6	7	525	480	252000
Yine mahal-i mezkûrede dâiresi küşâd olunan üç 'aded kebîr kârhâne kapuları, kebîr ceviz sereninden biçme tahta kapular inşâsı,							

Turkish Studies

<i>Keşf-i evelinden hâric inşâ olunmuş idüğü</i>	3	5	4	-	-	Beheri 12000	36000
Kârhâne-i mezkûre derûnundan cereyan eden kebîr 'ark suyunun iki taraflarına müceddeden taş divar ve ba'zı mahalleri yontma taşından ve üzeri sakflı ve lağım inşâ olunarak müceddeden 'ark suyunun keyfiyeti tanzîmi,							
<i>Bu dahi</i>		300	1	-	300	900	270000
CEM'AN YEKÛN	Akçe		6.790.530		Guruş		56587,75

11 Eylül 1817 tarihli birkaç yazışmada, Kiğı madeninin humbara imalathanesinde yapılmış olan tadilat ve üretimle ilgili gelişmeler kaydedilmiştir.⁵³ Maden Emîni Hüseyin'in 18-28 Aralık 1819 tarihli masârifât defterine göre, ilk defa 27 Ağustos 1816 tarihinde, numûne ocağının açılması ve binaların inşa çalışmalarına başlanmıştır. Kısa süre içerisinde maden ve gülle üretimine geçilmiştir. Üretimin arttırılması ve işletme ünitelerinin tamamlanması, 18-28 Aralık 1819 tarihine kadar devam etmiştir.⁵⁴

Bir başka kayıta, maden emîni Hüseyin Bey'e daha önce verilen 33.500 kuruşa ek olarak ve Tophane-i Amire nezareti tarafından hazırlanan keşif defterine dayanarak dört adet dane (gülle) ocağı, dolab ve sair binaların inşası için ayrıca 40.075,5 guruşluk para ayrıldığı; 8.900 guruşun, amelenin beş aylık maaşlarına tahsis edilmiş olduğu tekrar edilmiştir. Ancak 1817 ve 1818 tarihli bir kaç kayda bakılırsa taahhüt edilen para hemen karşılanamamış, bu defa aynı iş için 80.000 kuruş tahsis edilmiş, bunun 10.000 kuruşunun da hemen ödenmesi talep edilmiştir.⁵⁵

28 Haziran 1819 tarihinde, daha önce metruk iken, yeniden açılmış olan Polatlık madeninde savaş mühimmatı yapılması; Maden Emîni Seyyid Hüseyin ile madenci ve dökümcü ustalarının maaşlarının verilmesi, maden emîninin görevini bırakarak İstanbul'a gelmesine müsaade olunması için Başmuhasebeden yazı yazılmış; izin üzerine Hüseyin Bey İstanbul'a dönmüştür.⁵⁶ Öyle anlaşılıyor ki, Hüseyin Bey'in, Aralık 1819 tarihine kadar işletme ünitelerini tamamlayıp maden, gülle üretimi ve bunlarla ilgili ödemeleri düzene koyduktan sonra İstanbul'a dönüşü, yerine başka bir emînin tayinini gerekli kılmıştır.⁵⁷ Kiğı Beyi Mehmed'in aynı tarihli tahririne eklenen müfredat defterine göre (Bkz Tablo 2), Kiğı maden ocağını ve dökümhanesini yeniden faaliyete geçirmiş olan Hüseyin Bey, mahallin kadısı ve ileri gelenlerinin huzurunda, maden işletmesinde mevcut olan alet, edevat ve sairinin tespitini yaptırmış, ilgili müfredat defterini kadıya tescil ve teslim ederek İstanbul'a dönmüştür. Bu gelişme üzerine Mehmed Bey, fiilen kapatılmış ve boşaltılmış olan imalathane için yeni bir nazır tayini ve maiyyetine üç dökümcü verilmesi suretiyle açılmasını talep etmiştir.⁵⁸

Aynı devre ait 19 Şubat 1820 tarihli bilanço kaydına göre, 27 Ağustos 1816-16 Ocak 1820 tarihleri arasında, Kiğı madeni ve dökümhanesinde maden çıkarılması, dökümü ve sair mühimmat için 45.834 guruş masraf yapılmış; ancak 36.900 guruş gelir elde edilmiştir. Kaydedilen tarihler arasında, nazır, usta, dökümcü, madenci ve sair görevlilerin maaşı için 29.400 guruş masraf çıkmış; 23.800 guruş gelir elde edilmiştir. Gelirler ise, genellikle devlet tarafından tahsis edilen mukataa gelirlerinden karşılanmıştır. Yukarıda açıklandığı üzere, 1817 yılında, Kiğı madeni ve

⁵³ BA, C. DRB., nr. 45/2211; BA, C. AS, nr. 30518.

⁵⁴ BA, D. BŞM., nr. 8312.

⁵⁵ BA, C. AS, nr. 30518; BA, C. DRB., nr. 7/313/2; BA, MAD., nr. 8946, s. 73.

⁵⁶ BA, C. AS., nr. 219/9339.

⁵⁷ BA, D. BŞM., nr. 8312.

⁵⁸ BA, C. AS., nr. 1/6.

dökümhanesi yeniden işletmeye açılmıştır. Ancak üretim masrafları sürekli artmasına karşılık, Kiğı mukataasına bağlı olan maden ocağı ve dökümhanesinden Kiğı sancak beyleri tarafından tahsili gereken paraların bir kısmı ya tahsil edilememiş veya aynı kişilerin ihmali yüzünden devlete ödenmemiştir. Maden emini Hüseyin'in Tophane Nezaretine yazdığı tahrirde bakılır ise, bu sırada işletme giderleri için açıktan 18.000 guruş borçlanmış, bundan dolayı ciddi darlık çekmeye başlamıştır. Görevi bırakıp İstanbul'a gitmesine izin verilmesi de muhtemelen bu yüzden olmuştur.⁵⁹

Tablo 2: 28 Aralık 1819 Tarihinde Kiğı Yuvarlakhanesi'nde Mevcut Olan Alet ve Edevat⁶⁰

Mukaddema Erğani ma'deninden gelen nühâs-ı hâmdan bâkî	Ecnâs-ı kalıb-ı nühasiyye		Kurşun	Hurde nühâs	
<i>Nühâs Kıyye 1454</i>	<i>Parça Kıyye 152,5</i>	<i>Kıyye 459</i>	<i>Çifti aded 22</i>	<i>Kıyye 11</i>	<i>Kıyye 3</i>
Ahen-i kasbah	Ahen-i küski	Ahen-i gelberu	Çeşme ma'mûl âhen	Varyoz ve çekiç	
<i>Aded 6</i>	<i>Aded 3</i>	<i>Aded 1</i>	<i>Aded 3</i>	<i>Aded 9</i>	
<i>Kıyye 39</i>	<i>Kıyye 27</i>	<i>Kıyye 2</i>	<i>Kıyye 6</i>	<i>Kıyye 17</i>	
Kelebçe	Mil Demiri	Kanca Demiri	Kol Demiri	Körük ekseri	Külünk, kazma
<i>Aded 1 Kıyye 21</i>	<i>Aded 7</i>	<i>Aded 1</i>	<i>Aded 1</i>	<i>Aded 1</i>	<i>Aded 1</i>
Balta	Miş'al	Hızar	Gürle çâpları	Şimşir endâm	Alçı kalıbı
<i>Aded 3</i>	<i>Aded 4</i>	<i>Aded 1</i>	<i>Aded 11</i>	<i>Aded 33</i>	<i>Aded 15</i>
Demir çenberli tekne	Mikâb demirleri	Dirhem çapı	Su kovası	Kömür küreği	Kömür kalburı
<i>Aded 1</i>	<i>Aded 4</i>	<i>Aded 3</i>	<i>Aded 5</i>	<i>Aded 4</i>	<i>Aded 4</i>
Oluk demiri	Körük burgusu	Pürgâr	Burgu	El demiri	
<i>Aded 1</i>	<i>Aded 2</i>	<i>Aded 2</i>	<i>Aded 6</i>	<i>Aded 2</i>	
Eğe	Destere	Makara	Ayak keseri	El keseri	Çatal çekiç
<i>Aded 3</i>	<i>Aded 3</i>	<i>Aded 1</i>	<i>Aded 2</i>	<i>Aded 2</i>	<i>Aded 1</i>
Yuvarlak ocağının körüğü	Nühâs-ı kebîr boru		Cevher-i hâm Çifti 3	Yuvarlak ocağının körükleri	
<i>Çifti aded 1</i>	<i>Çifti 3</i>	<i>Kıyye 53</i>	Kârhânedede mevcûd ecnâs-ı dâne-i yuvarlak	Helon-ı mevcûd	Cevher-i hâm, mağâzada ve kârhânedede
Kalıb derecesi Çifti 12	Taş ağaçları Çifti 13	Kömür küfesi Aded 7	<i>Aded 401 Kıyye: 3158</i>	<i>Kıyye 100</i>	<i>Kıyye 15.000</i>
Müst. kömür hararı	Nerdibân	Paçaluğı	Kilid	Nühâs çeşme	Kebîr kantar
<i>Çifti 12</i>	<i>Aded 4</i>	<i>Aded 10</i>	<i>Aded 4</i>	<i>Kıyye 22</i>	<i>Aded 1</i>
				<i>Kıyye 15.000</i>	<i>Kıyye 800</i>

⁵⁹ BA, C. AS., nr. 1/6.

⁶⁰ BA, C. AS., nr. 1/6.

Kığı maden emniyeti iltizamı, 12 Temmuz 1820-17 Ekim 1822 tarihleri arasında Kığı Beyi Mehmed'in uhdesinde kalmıştır.⁶¹ 8 Mart 1823 ve 13 Aralık 1826 tarihli iki takrime göre, Kığı'da yeni açılmış olan Yuvarlak İmalathanesi'nde 12 Temmuz 1820-15 Kasım 1822 tarihleri arasında yuvarlak dükümcüsü olarak çalışan madenci ustalarından Yani ve Yorgi adlı zimmilerin her birinin aylık yüz yirmi kuruş maaşla madende çalışmak üzere görevlendirilmiş oldukları; ancak Maden Emniyeti Hüseyin Bey'in ve 16 Ocak 1820 tarihinden sonra Kapıcıbaşı Mehmed Bey'in maden emniyeti sırasında bunların aylıklarının düzenli olarak ödenmemiş olması dolayısıyla meselenin çözülmesi talep edilmiştir.⁶² Öyle anlaşılıyor ki, Hüseyin Bey'in, Aralık 1819 tarihinde görevini bırakıp İstanbul'a dönüşü sonrasında Mehmed Bey, 12 Temmuz 1820 tarihinde maden emniyeti iltizamını resmen devralmış, geçen birkaç ay süresince, emniyete tayin gerçekleştirilmemiş, muhtemelen vekaleten idare edilmiştir.⁶³

Devre ait bir ilmühaber kaydına göre, bazı uygulamaları dolayısıyla Mehmed Bey bu sırada görevden alınmış ve idam edilmişti. Mehmed Bey'in idamı sırasında, Kığı Madeni ve Gülle Dökümhanesi bütünüyle yağmalanmış, içerisinde maden aletlerinden yana bir şey kalmamıştı. Bundan sonra 1829 yılında Rus işgali gerçekleşmiş,⁶⁴ işgal Erzurum Vilayeti'ne kadar yayılmıştı. Gelişmelerden yararlanan Ekrad eşkiyası bölgedeki köyleri çaresiz bırakmıştı. Bölge halkı bu durumlardan dolayı yoksul düşmüş, yerini yurdunu terk etmişti. Gayrimüslim ahaliden bir kısmı ise geri çekilen Ruslarla beraber gitmişti. Daha önce yağmalanmış olan Kığı Madeni ve Dökümhanesi'nde 1242-1247/1827-1832 yılları arasında imal edilmesi gereken yuvarlaklar (top güllesi, top humbarası) yağma ve tahrip dolayısıyla üretilmemiş; kaza ahalisi de ham demir harcını ödeyememişti. İki kalem vergi borcunun tutarı 88.822,5 guruşa ulaşmıştı. Bu miktarın, mukataa gelirlerini iltizam eden halef selef eski Kığı beyleri Ahmed ve Küçük Mehmed beyler vasıtasıyla Kığı reayasından toplanması gerekiyordu. Ancak Rus işgali, eşkiyanın etkisi ve yoksulluk dolayısıyla maden reyası çoğunlukla görevini ve yurdunu terk etmişti. Madenin yeniden açılması, tahminen yüz bin guruşluk bir harcama yapılması ve diğer bazı önlemlerin alınmasıyla mümkündü. Nihayet tespitler kabul gördü ve hemen çalışmalara başlandı. Konuyla ilgili 13 Receb 1248/6 Aralık 1832 tarihli bir fermanla, *Kığı Kârhânesinin edevâtı için matlûb olunan sekiz kantar ve sekiz vukiyye nühâsın bahâsı olan dokuz yüz guruş ... teslim olmakla ol mikdâr nühâs[ın] Tokâd Kâlhânesi tarafından karşılanması emredilmiştir.*⁶⁵ 29 Temmuz 1838 tarihinde ise, Kığı'da imal

⁶¹ BA, MAD., nr. 8912, s. 168.

⁶² BA, MAD., nr. 8912, s. 168; BA, C. AS., nr. 541/22667.

⁶³ BA, D. BŞM., nr. 8312.

⁶⁴ Bu sırada, Kafkas cephesinde İvan Paskeviç komutasındaki Rus ordusu Ahıska, Ardahan, Posof, Erivan, Kars ve 27 Haziran 1829'da Erzurumu ele geçirdi. Batıda, Balkanlardan ve denizlerden saldırıya geçti. 28 Ağustos'ta Edirneye kadar ilerleyen Rus ordusu İstanbulun 68 kilometre uzağına kadar ulaştı. II. Mahmut Rusların ilerlemesini durdurmak için 14 Eylül 1829 tarihinde koşulları çok ağır Edirne Antlaşmasını imzalamak zorunda kaldı (Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, c. 5, s. 119-121; (http://tr.wikipedia.org/wiki/1828-1829_Osmanlı%C4%B1-Rus_Sava%C5%9F%C4%B1, Erişim tarihi: 25.06.2011).

⁶⁵ Kığı bölgesinin ve Kığı madeni işletmesinin tarihi bakımından konuyla ilgili belgede aynen şöyle denilmektedir:

Kaza-i mezkûr kurâsının birazı Kuzicân Ekrâdi eşkiyası tarafından zabt olunmuş ve birazı karyelerin re'âyâsı dahi Rusyalu ile terk-i evtân iderek gitmiş olduklarından kaza-i mezkûr emirliği merkezinde kalmamış olmak hasebiyle zikr olunan seksen sekiz bin bu kadar guruşun tahsili perişâniyetlerini mücib olacağı ve mîr-i mûmâ-ileyhimânın ifâdelerine nazaran kârhâne-i mezkûr bir müddet maktûl Mehmed Beyin vaktinde ... ise de maktûl-i merkûmun kaza-i mezkûrda i'âmâni esnâsında kârhâne-i mezkûr edevâtı külliyyen yağma ve ğâret olunarak derûnunda edevât-ı ma'denden bir şey kalmamış olduğundan küşâdı irâde buyrulduğu takdirde ber vech-i tahmîn yüz bin guruş mesârîfe mütevakki' olacağı olacağı ecilden, meblağ-ı bekâyâ-yı mezbûr fukarâyâ terahhumen 'afv buyurulmuş olsa hem râ'iyet-i fukarâyı mücib ve hem kârhâne-i mezkûrun küşâdı hakkında ber vech-i ta'mîm icâb iden edevât-ı ma'denin tanzîmiyle yuvarlak isâğa ve i'mâlîne sühûleti müstecvib olacağı ihbâr olunmuş ve kârhâne-i mezkûrun küşâdıyla bundan böyle senevî i'tâsî lâzım gelen yiğirmi beş bin vukiyye yuvarlağın tamâmen i'mâl ve i'tâsî ber vech-i muharrer kaza-i mezkûr kurâsının yerinden nakline binâen kurâsına düşvâr olacağından on beşer bin vukiyye yuvarlak isâğa ve i'mâlîyle kemâ fi'l-evvel Erzurum Kal'sına teslim olunmak üzere zikr olunan yuvarlağın nüsfî el-ân yedi bin beş yüz vukiyyesini mûmâ-ileyh

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/4 Fall 2011

edilen yuvarlaklarda yaşanan problemlerin çözümü için iki madenci talep edilmiştir.⁶⁶ Ancak bu çalışmalar uzun soluklu olamamıştır. 1871 tarihli salnamede, *Kiğı kasabasında bir nevi demir madeni olup bundan pek çok vakitler gülle imal olunmuş ise de bin iki yüz elli beş sene i hicriyyesinden (1839) beri metruktür* ifadesiyle bir yıl öncesine kadar güllehane ve madenin çalışmakta olduğu kaydedilmiştir.⁶⁷

1839 tarihinden yaklaşık altmış yıl sonra, 1900 yılına ait yıllıkda, kazada bir baruthane olduğu kaydedilmiştir. Baruthane ifadesi, madenin işletilmekte olduğuna veya burada başka bir tesisin mevcut olduğuna bir işaret olabilir.⁶⁸

Zamanın Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, 1938 yılında Kiğı'ya gelmiş, demir madeni hakkında bilgi almış; madenin durumunun tespit edilmesi için Adana'dan bir maden mühendisi getirilmesini sağlamıştır. Madenin verimliliğini tespit edebilmek amacıyla külçeler aldırılmıştır. Ancak sonra bu konuda bir gelişme olmamıştır.⁶⁹

2.3.2. Maden İşletmecileri ve Kiğı Madeni

2.3.2.1. Bir Sosyal Sınıf olarak madenciler

Osmanlı Devletindeki sosyal sınıflar arasında madenciler büyük bir yekün oluşturuyordu. Kanuni devri tespitlerine göre, sayıları yüzü geçen maden ocaklarında altı bine yakın işçi çalışmakta idi.⁷⁰ Kapanan ocakların yerine yeni ocaklar açılıyor, bunların işletmesi, ocağın eski idarecileri ve çalışanlarına veriliyordu. Maden işletme nizamına binaen bunların günlük vergi miktarları da değişmiyordu.⁷¹ Maden çevresinde bulunan belli köylerin reayası, özellikle avarız vergileri karşılığında madende çalışmak veya ürünleri Erzurum ve diğer merkezlere nakletmekle yükümlüydü.⁷² Madene odun, kütük, kömür taşıyanlar, ham veya işlenmiş maddeleri nakledenler, yiyecek ve sair ihtiyaç maddelerini temin eden yöre halkı ile muhafızlar, yardımcılar, yaya, yürük, mütekaid, sipahizade gibi askerî teşkilata bağlı olanlar da maden işletmelerinde görev alırlardı.⁷³

2.3.2.2. Kiğı Madeni Görevlileri, Çalışma Esasları ve Sayıları

Diğerlerinde olduğu gibi, Kiğı Madeni ve Dökümhanesinin reayası bazı vergilerden muafıydı. 11 Aralık 1612 tarihli bir fermanla, Kiğı kazasında bulunan maden işçileri ile ilgili olarak, *kadîmden elli nefer sipâhiler maden-i mezbûra hizmet idüb hâlâ yine on nefer sipâhiler ma'dene hizmet idüb mukâbelesinde sefer teklîf olunmamak üzre 'inâyet ricâsına i'lâm ider. Ol-*

Mehmed Bey ve nısf-ı diğerini dahi mûmâ-ileyh Ahmed Bey edâ eylemek üzre karar verilmiş idiği ... ve beher sene tertîblerini hâtır ve gönle bâkmayarak tahsîli husûsuna Erzurum Valisi bundan akdem vüzerâ-i i'zâm hazerâtı tarafından ikdâm olunması kârhâne-i mezkûrun usûl ve nizamından olduğuna binâen şimdîye kadar husûs-ı mezkûr için bi'd-def'ât emr-i şerif virilmiş ise de semeresi müşâhede olunamamış ve bir birini müte'âkıb beylerin 'azl ve nasbı ve 'azlı icâb-ı takdîrine müretteb olan mâddesi kavî bir sûrete rabt olunarak yalnız söz ile savuşdurulmak mülâsebesiyle 'aksü'l-husûl olan yuvarlak temettu'ı hükmüne girmiş ve kürsi-i ser-haddât-ı şarkiye olan Erzurum gibi bir kal'a tertîbinin civârında tahsîli sûretine bakılarak bu taraftan yuvarlak irsâli gibi emr-i ta'assûri ihtiyât sûreti mukaddem ve mu'ahhar görülmüş ve bu sûretle Kiğı Beyliği andan ana geçerek umür-ı kârhâne mu'attal ve emvâl-ı miriye telef ... itmiş olduğu iş'âr ... Fi 13 Safer 1248/12 Temmuz 1832 (BA, MAD., nr. 6905, s. 166).

⁶⁶ BA, MAD., nr. 8923, vrk. 101.

⁶⁷ *Salname-i Vilâyet-i Erzurum 1288*, s. 166.

⁶⁸ *Salname-i Vilâyet-i Erzurum 1318*, s. 347.

⁶⁹ Kiğılı Şakir Piltenin hatıraları, 23 Mart 1949 tarihli *Tasvir Gazetesinden* naklen M. Sadık Yiğitbaş, *a.g.e.*, s. 120.

⁷⁰ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi (DTCFD.)*, c. II, Sayı. 1, Ankara 1943, s. 117-126, s. 117.

⁷¹ TKKK, TD, nr. 126, s. 1'den naklen Ahmed Akgündüz, *a.g.e.*, c. 5, s. 580.

⁷² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, c. II, s. 683; Suraiya Faroqi, Bruce McGovan, Donald Quataert, Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Editör: Halil İnalçık, Donald Quataert, Eren yayınları, İstanbul 2006, s. 596.

⁷³ Neşet Çağatay, *a.g.m.*, s. 117-126, s. 117.

Turkish Studies

bâbda emr u fermân sultânımındır denilmektedir. Buna göre, 1612 yılında, on yılı aşkın bir süreden beri Kiğı madeni harap ve çaresiz kalmıştır. Bu arada elli kişilik personel sayısı on kişiye düşmüştür.⁷⁴

1819 tarihinde Kiğı reâyâsı, *tekâlîf-i harbiye ve şâkkadan mu'âf ve müsellemler olub hizmetleri mukâbelesinde beher batmânı altışar kıyye olmak üzere, senevî on beşer bin vukiyye yuvarlak ve kezâlik beher batmânı altışar kıyye olarak senevî on bin sekiz yüz kıyye âhen-i hâmin edâsına müteahhidlerdi.*⁷⁵ *Kiğı re'âyâsı, tob yuvarlağı ve âhen ma'denleri olub, hizmetleri mukâbelesinde ancak mukâta'a-i mezbûr ümenâsına her keferesine birer guruş cizyelerini edâ eylediklerinden sonra iktizâ iden 'avarız ve tekâlîf-i örfiyye ve sâlyânelerden mu'âf idi.*⁷⁶

IV. Murad'ın Revan seferi öncesi, 1634 yılında, Dergâh-ı Âli topçularından elli altı kişi, 117 akçe yevmiye ile Kiğı madeninde top yuvarlağı (humbara danesi) üretmekteydi. Topçuluk mesleğine mensup olanlar dışında, mahallin reayası da madende muhtelif görevleri yerine getirmekle yükümlüydü.⁷⁷ Pek çok madende olduğu gibi, Kiğı reayası da maden emini idaresinde madenci olarak top yuvarlağı yapımında görev alırdı. Hizmetlerine karşılık, Kiğı mukataasının eminine kişi başı yılda bir guruş haraç (cizye) verirler; ancak avarız vergisi ve sair bazı vergilerden muaf tutulurlardı. 1642 yılında, tahminen otuz beş-kırk kişiden oluşan madenci reayası, her ay kişi başına 1 guruşluk haraç ödemekle yükümlüydü. Bu sırada tahsilinde aksamalar olan üç senelik toplam 1200 guruşluk avarız bedelinin saltanat merkezindeki hazineye teslim edilmesi de emredilmişti.⁷⁸

Kiğı Top Yuvarlakhanesinin 24 Mart 1816 tarihinde çıkarılan hükümet tezkiresiyle yeniden inşasına başlanmış; inşa faaliyetlerinde görevlendirilen nazır, usta ve memurların harcırah ve ücretleri şöyle belirlenmiştir:

Nazır harcırahı 4000 kuruş; nazır aylığı 400 kuruş;

Dökümcü ustası ve kalfanın harcırahı 1000 kuruş ve 500 kuruş;

Dökümcü ustası ve kalfanın aylıkları, 120 kuruş ve 60 kuruş;

Madenci harcırahı, 2 kişi x yevmiye 500 = 1000 kuruş;

Madenci aylığı, 2 kişi x 60 = 120 kuruş;

Dökümcü işçilerinin yevmiyeleri, 24 kişi x kişi başı yevmiye 1.5 kuruş = günlük toplam yevmiye 36 kuruş x 30 gün (1 ay) = 1080 kuruş x 5 ay = 5400 kuruş;

Kömür bedeli 7500 kuruş;

Körük yapımı, 1 adet için 1500 kuruş, cevher için 500 kuruş = 2000 kuruş.⁷⁹

9 Şubat 1817 tarihli bir emirnamede, Kiğı'da maden çıkarılması için, -lağım açma ve kömür sarfında kullanılacak işçiler mahallinden temin edilinceye kadar- birkaç ay istihdam edilmek üzere, Gümüşhane'den on beş madenci ve dört nefer kömürçünün gönderilmesi talep edilmiştir.⁸⁰

⁷⁴ BA, MAD., nr. 4444, s. 178.

⁷⁵ BA, C. AS., nr. 201/8620.

⁷⁶ BA, MAD., nr. 8946, s. 75.

⁷⁷ M. Sadık Yiğitbaş, *a.g.e.*, s. 119.

⁷⁸ BA, MAD., nr. 5152, s. 1120. Nevzat Sağlam, *a.g.m.*, s. 346.

⁷⁹ BA, C. DRB., nr. 313/2

⁸⁰ BA, C. DRB., nr. 7/313. BA, MAD., nr. 8946, s. 71.

2.3. 3. Ham Demir, Humbara Yuvarlağı Üretim Miktarı ve Sevk Yerleri

Kiğı Demir Madeni ve Dökümhanesi, özellikle doğu sınırlarında yapılan savaş hazırlıkları sırasında stratejik maden işletmelerinden biri haline gelmiştir. Anadolu'daki maden işletmelerinin bir kısmından çıkarılan ham veya işlenmiş malzeme, askerî amaçlar yolunda değerlendirilmiştir. Kiğı demir madeninin top namlusu yapımına oldukça elverişli bulunması ve bölgenin İrana yakınlığı, maden ocağının işletmeye açılması ve humbarahanesinin (Top Yuvarlakhanesi-Humbarahanesi) inşa edilmesinde önemli rol oynamıştır.⁸¹ Kiğı Humbarahanesinde imal edilen güller, hem doğu sınırlarında hem de uzaklığına rağmen, Balkanlar'da ve Avrupa'da yapılan savaşlarda kullanılmıştır.

Bu çerçevede olmak üzere, 1623 yılında, batmanı 60 akçeden x toplam 795 batman = 47.700 akçelik top yuvarlağı Erzurum kalesine teslim edilmişti. Bu sırada, 63.000 akçelik top güllesi de Geçmiş yılların bakiyesi olarak teslim edilmesi gerekiyordu.⁸² Ayrıca 1625 yılına mahsuben, Diyârbekir, Van, Erzurum, Trabzon kaleleri için top yuvarlağı imali ve teslimi kararlaştırılmıştı.⁸³ 1626 yılında Kiğı Maden mukataası, Dergâh-ı Âli sipahi oğullarından Hızır b. Halil'in uhdesinde idi. Bu kişi, her sene 1000 batman maden teslim etmek durumunda idi.⁸⁴ 1634 yılında, hala top yuvarlağı üretimi devam etmekte idi.⁸⁵

Kiğı mukataası, normal şartlarda üç senede bir iltizama verilmekte idi. Kiğı Madeni ve Humbarahanesi'nin muhasebesi bu mukataaya bağlı idi. 1642 yılına ait avarız muhasebesine göre, Kiğı maden emînleri, devlet adına üç yıl içinde 7.500 batman yuvarlak ve 5.400 batman ahen-i hâm (ham demir) üretimi yapılmasını taahhüt etmişti. Ancak Kiğı Mahkemesi tarafından yapılan incelemede, madenin 3000 batman daha fazla yuvarlak üretmeye uygun olduğu tespit edilmiş; üç yıllık birim üretimin 10.500 batmana çıkarılması, yuvarlakların Erzurum veya Diyarbekir'e teslim edilmesi yönünde ber-vech-i ocaklık⁸⁶ Kiğı Sancak Beyi Nazar Bey'e ferman gönderilmiştir.⁸⁷

Topçubaşı Ali'nin 28 Mayıs 1657 tarihli bir talebinde kaydedildiğine göre, bir miktarı on dört vukiyye ve bir miktarı on bir vukiyyelik humbaralar dökülerek Erzurum Kalesi'ne teslim edilmesi için daha önce Kiğı Eminine emr-i şerîf verilmişti. Talep üzerine, Kiğı mukataası iltizamını ber-vech-i iştirak deruhde eden Ömer Efendi, Erzurum'da sakin Ali Paşa ve Kiğı Miralay İsmail Ağa'nın⁸⁸ eliyle, 7 Mayıs 1655-4 Nisan 1658 tarihleri arasındaki üç senelik süre içerisinde, mukataaya dahil Kiğı Madeni ve Dökümhanesi'nde, yılda 3500 adet x 3 yıl = toplam 10.500 batman yuvarlak; yılda 1800 batman x 3 yıl = toplam 5.400 batman ham demir üretilmişti. Üretilen ham demirin 3.600 batmanı ile (11 vukiyyelik x 1755 adet yuvarlak = 19.305 kıyye) + (14 vukiyyelik x 1757 adet yuvarlak = 24.598 kıyye) = genel toplam 1755+1757= 3512 adet, 43.903

⁸¹ BA, C. DRB., nr. 17/808; C. AS., nr. 30518; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.m.*, c. II, s. 683; Suraiya Faroqhi, Bruce McGovan, Donald Quataert, Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 596.

⁸² BA, MAD., nr. 615, s. 36.

⁸³ BA, MAD., nr. 615, s. 39, 40.

⁸⁴ BA, MAD., nr. 615, s. 34.

⁸⁵ M. Sadık Yiğitbaş, *a.g.e.*, s. 119.

⁸⁶ Kale muhafızlarının veya şehirlerdeki yerli neferlerin ulufelerine veya tersane masraflarına karşılık olmak üzere, tahsis edilen öşür veya örfî hasılat için kullanılan bir deyimdir. Bu öşür veya vergi gelirleri, kendisine tahsis edilen hizmet sahibine dirlik olarak kaydedilirdi. Buralarda görevli kişiler, genellikle mahallin eski idarecileri veya ileri gelenleri idi. Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Türk Tarih Kurumu, İstanbul 1983, c. 3, s. 712, 713.

⁸⁷ BA, MAD., nr. 5152, s. 1120. Nevzat Sağlam, *a.g.m.*, s. 346.

⁸⁸ Kiğı ile ilgili 1052/1642 tarihli avarız tahrir defterine göre, bu tarihte Kiğı merkezinde Topçuyan-ı Hâssadan Mehmed oğlu Ömer ile Sipahilerden Ömer adını taşıyan iki kişi vardı. İsmail, zeamet sahibiydi (BA, MAD., nr. 5152, s. 1046).

kıyye (kayıtta 43.817) ağırlığında yuvarlak yani gülle, Erzurum Kalesi Dizdarı Mehmed'e teslim edilmişti.⁸⁹

1673 yılında gerçekleşen Lehistan seferi dolayısıyla İsakçı sahrasında bulunan Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın, Erzurum Beylerbeyi Mustafa Paşa ve Kiğı Mukataası Emini'ne gönderdiği 18 Ekim 1673 tarihli bir hükümde, birkaç seneden beri Kiğı mukataasının malıyla döktürülmüş olan ne kadar top yuvarlağı var ise acilen Trabzon limanına nakil ve gemilere yükletilmek suretiyle İsakçı İskelesine gönderilmesi istenmiştir.⁹⁰

24 Ağustos 1683-22 Temmuz 1686 tarihleri arasındaki üç yıllık dönemde, Kiğı Humbarahanesi Ali Bey'in uhdesinde kalmıştır. Bu sürede, her yıl için 1800 batman ham demir, 3500 batman top yuvarlağı üretilerek 1109 guruşluk makbuz karşılığında Erzurum Kalesi'ne teslim edilmiştir.⁹¹

İkinci Viyana kuşatması sırasında, Erzurum Vilayeti tarafından top gülleri gönderilmiştir. Konuyla ilgili 9 Nisan 1687 tarihli hükümde, güllerin Kiğı tarafında imal edilenlerden olup olmadığı bahsedilmemiş olsa da bunların da Kiğı'da üretilmiş oldukları yüksek bir ihtimaldir. Söz konusu güller, Trabzon Limanı vasıtasıyla gemi başına 2000 adet olmak üzere toplam beş gemiye on bin adet top yuvarlağı yüklenerek deniz yoluyla Avusturya tarafına gönderilmiştir.⁹²

9 Şubat 1817 tarihli bir yazıda, Kiğı kasabasında açılan atölyede yuvarlaklar yapılması talep edilmiştir.⁹³ Aynı tarihli bir başka kayda göre, Kiğı kazasında çıkarılan demir, Samakov madeninden daha iyi yuvarlak imaline müsait olmakla beraber, bu defa yeniden işletilmek için açılacak imalathanede, doğu tarafındaki sınırlarda bulunan kalelerin muhtaç olduğu güllerin imal ve isağası (dökümü) için kalıp yapılmak üzere Ergani madeninden kırk kantar ham bakır verilmesi ve 1 çapından 65 çapına kadar dökümü yapılacak yuvarlak ve humbara tanelerinin imalinde kullanılan ahşap endamların ve demir çapların İstanbul'dan sevki ve Kiğı madenine geçici işçi nakli talep edilmiştir.⁹⁴

29 Mart 1817 tarihli bir başka yazışmaya göre, Kiğı'da açılan madende imal olunup İstanbul'a getirilen 12 parça humbara, barut konularak atışı yapılmak suretiyle muayene edilmiştir. Bunların çaplarının eksik, ağız kısımlarının gerekenden ince olduğu belirlenmiştir. Eksikliğin giderilmesi için Tophane-i Amire ile görüşülmek suretiyle Halim Efendi tarafından tanzim edilen, resimleri çizilen ve çapları belirlenen şekle uygun olarak yapılması bildirilmiştir. Verilen çap ve ölçülere uygun olarak dökümü yapılması halinde, humbaraların işe yarayacağı kaydedilmiştir.⁹⁵ 3 Ağustos 1817 tarihinde, doğu tarafındaki eyalet ve livalara gerekli humbaraların, Kiğı kasabasında kurulmuş imalathanede yapımı ve bu iş için gerekli madenlerin temini emredilmiştir.⁹⁶

14 Nisan 1696 tarihli hükme göre, her sene 3500 batman yuvarlak ve 1800 batman ham demirin, Kiğı tarafından Erzurum Kalesi'ne teslimi gerkiyordu. Eskiden beri devam edegelen bu uygulamaya binaen, Erzurum muhafazasında görevli dergâh-ı muallâ topçuları, söz konusu mühimmatı Erzurum Kalesi'ne teslim etmişlerdi. Aynı yıla ait başaka bir hükümde ise, Kiğı madeninden talep edilen 6000 vukıyye yuvarlağın, içlerinin çürük doldurulmaması, kalp

⁸⁹ BA, D. BŞM., nr. 195, s. 3.

⁹⁰ Abdurrahman Şerif Beygü, "Köprülüler Devrinde Kiğı Demir Madenlerinden Yapılan Top Güllerinin Avrupa Seferleri İçin Erzurumdan Gönderilmesine Ait Üç Vesika", *Tarih Vesikaları Dergisi*, Sayı. 11, s. 335. Aynı yerden naklen M. Sadık Yiğitbaş, a.g.e., s. 117, 118.

⁹¹ BA, MAD., nr. 780.

⁹² Abdurrahman Şerif Beygü, a.g.m., s. 118.

⁹³ BA, C. AS., nr. 235/9952.

⁹⁴ BA, C. DRB., nr. 7/313. BA, MAD., nr. 8946, s. 71.

⁹⁵ BA, C. AS., nr. 91/4184.

⁹⁶ BA, C. DRB., nr. 17/824.

işlenmemesine azami dikkat edilmesi ve acilen tedarik edilip İstanbul'a gönderilmesi talep edilmiştir.⁹⁷

Eski Kiğı Beyi Mehmed'in, 15 Haziran 1819 tarihli arzında, mevcut Kiğı Beyi İbrahim'in yerine beyliğe tayini ve burada yeniden inşa ve işletmeye açılmış olan gülle dökümhanesinin *taht-ı rabıtaya idhâliyle ber-vech-i ocaklık senevî yirmi beş bin vukiyye ecnâs-ı yuvarlağı Erzurum'da mühimmât eminine teslim ve ğayr-ı ez-ocaklık tertîb olunacak yuvarlaklara dahi fiyat-ı mu'tedile vaz'ıyla ber-vech-i matlûb idâre etmek* suretiyle madenin işletilmesi ve savaş mühimmatı imal edilmesi talep edilmiştir. Ayrıca Kiğı Maden Emini Hüseyin Ağa tarafından dökürülmüş yuvarlaklardan 5382 vukiyyelik yuvarlağın Erzurum Kalesi'ne teslim olunduğu kaydedilmiştir.⁹⁸

Bir başka kayıta ise, Kiğı dökümhanesi emini, hassa silahşorlarından Hüseyin Ağa tarafından -31 Ekim 1818-12 Temmuz 1820 tarihleri arasında geçen yirmi aylık sürede yapılan teslimat hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre, 16.031 kıyye demir kullanmak suretiyle farklı çaplarda imal edilmiş toplam 3.218 adet yuvarlak üretilerek Erzurum Kalesi'ne teslim edilmiştir.⁹⁹

Erzurum Valisi ve Hudûd Seraskeri Mehmed'in, merkezî idareye yazdığı 18 Eylül 1821 tarihli tahririnde, Erzurum Kalesi'nde mevcut 22 çapındaki havan topları dışında, 14, 45 ve 85'lik havanlara ait humbaraların mevcut olmadığı; bunların önemli savaş mühimmâtından olduğu, bunların Kiğı Humbarahanesi'nde imal edilip gönderilmesi için Kiğı Beyi Mehmed'e emir verilmiştir.¹⁰⁰ Mehmed Bey'e yazılan 9 Kasım 1821 tarihli bir fermanla, kendisine Kiğı maden emini olarak hitap edilmiştir. Ancak sancak beyliğiyle ilgili bir ifade kullanılmamıştır. Söz konusu fermanla Siran Seraskeri Rauf Paşa'nın ihtiyacı olan top yuvarlaklarının imali ve o tarafa gönderilmesi talimatı verilmiştir.¹⁰¹ 17 Şubat 1822 tarihli bir tutanakta ise, Kiğı kazasındaki yuvarlakhanenin nazırı Kiğı Beyi Mehmed'in Erzurum Kalesi'ne teslim etmiş olduğu güller ve yeniden istenilen humbaralardan bahsedilmiştir.¹⁰²

1836 yılına ait bir emirnamede, aynı yıla mahsuben Sivas Müşirliği için 3000 adet; Bağdad Kalesi için 2900 adet top yuvarlağının Palu kazasına nakline irade çıkmıştır.¹⁰³ Erzurum Eyaleti'nden gönderilen 29 Temmuz 1838 tarihli tahrirde ise, Kiğı'da imal edilen yuvarlakların çapaklı olduğu, bu durumun düzeltilmesi için iki madenci gönderilmesi üzerinde durulmuştur.¹⁰⁴

3. Sonuç

Bu araştırma, Osmanlı idaresinde madencilik ve silah sanayiinin Kiğı bölgesindeki etkileri, bugüne yansımaları ve sonuçlarını ortaya çıkarmak amacıyla yapılmıştır. Söz konusu faaliyetler dolayısıyla o devirde uzun süre Erzurum Eyaleti'ne bağlı kalan Kiğı bölgesinin siyasî, sosyal, ekonomik ve idâri olarak insan yaşamanı etkileyen önemli unsurları ve dinamikleri tespit edilmiştir. Osmanlı arşiv kaynakları ve konuyla ilgili araştırmalar incelenmek suretiyle Kiğı Demir Madeni ve Humbarahanesi'nin Osmanlı idaresindeki yeri ve önemi üzerinde durulmuştur.

Anlaşıldığına göre, Osmanlılar zamanında, Kiğı kazasında farklı madenler çıkarılmıştır. Buradaki demir madeni, Osmanlı öncesinde işletilmeye başlanmış; Osmanlılar zamanında kurulan humbarahane dolayısıyla adından ehemmiyetle ve sıkça söz ettirmiştir. Sultan IV. Murad'ın Revan seferi sırasında burada bir humbarahane kurulmuştur. Kazada çıkarılan demir madeni ve üretilen

⁹⁷ Ahmed Refik, *a.g.e.*, 46. Aynı yerden naklen M. Sadık Yiğitbaş, *a.g.e.*, s. 119, 120.

⁹⁸ BA, C. AS., nr. 201/8620.

⁹⁹ BA, C. AS., nr. 302/12498.

¹⁰⁰ BA, HAT., nr. 825/37404-B.

¹⁰¹ BA, MAD., nr. 10107, s. 65.

¹⁰² BA, C. AS., nr. 193/8329.

¹⁰³ BA, HAT., nr. 1255/48601.

¹⁰⁴ BA, MAD., nr. 8923, vrk. 101.

humbaralar, genellikle Erzurum Vilayeti'nin ihtiyacını karşılamak için kullanılmıştır. Gerekli hallerde başka bölgelere sevk edilmiştir. Maden, yüzyıllar boyunca, doğu sınırının bazen batı sınırlarının ham demir ve humbara ihtiyacını karşılamıştır. Söz konusu tesisler, devletin ihtiyacına, savaş ve barış durumuna göre değişen bir şekilde bazen terk edilmiştir. Ancak ekonomik ve stratejik bakımdan her zaman doğu bölgesinin en önemli maden ve silah sanayii tesisi özelliğini korumuştur. Humbara denilen, bir tür merminin Kiğı kazasında üretimi, bölgeye canlılık getirmiştir. Maden tesislerinin varlığı, konuyla ilgili ürün ve malzemelere talebi arttırmıştır. Bu durum, tesislerde görev alanların ekonomik durumuna katkı sağlamıştır. Maden ocakları ve humbara dökümhanesi, 1839 yılında kapatılmıştır. Bu kapanış, diğer etkilerle birlikte Kiğı bölgesinin talihinin geriye gidişinin habercisi olmuştur.

KAYNAKÇA

1) Arşiv Kaynakları

- BA. BA. *Cevdet Darbhane Evrakı Tasnifi (C. DRB.)*, nr. 7/313; 17/808; 17/824; 37/1806; 42/2058; 45/2211.
- BA. *Bab-ı Defteri Baş Muhasebe Kalemi Bina Emini Defterleri (D. BŞM. BNE.)*, nr. 16188.
- BA. *Bâb-ı Defteri Baş Muhasebe Kalemi Defterleri (D. BŞM.)*, nr. 195; 8312.
- BA. C. AS, nr. 1/6; 91/4184; 113/50332; 193/8329; 201/8620; 201/8620; 219/9339; 235/9952; 302/12498; 30518; 458/19089; 541/22667; 573/24123; 743/31236.
- BA. C. DH., nr. 52/2590, 211/10510.
- BA. *Cevdet Maliye Evrakı Tasnifi (C. ML.)*, nr. 82/3763, 679/27870, 491/20000.
- BA. Dahiliye Mektubî Kalemi Evrakı Tasnifi (*DH. MKT.*), nr. 1446/1.
- BA. *Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT.)*, nr. 1255/48601; 289/17314-A; 825/37404-B.
- BA. *Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi (MAD.)*, nr. 615; 780; 4444; 5152; 6831; 6905; 8912; 8923; 8946; 10107.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA), *Tapu Defteri (TD)*, nr. 64. Tapu Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi (TKKK), *TD*, nr. 126.

2) Kaynak Eserler

- ALİ CEVAD, *Memâlik-i Osmâniyye'nin Tarih Coğrafya Lugâti*, c. III, Kısım-ı evvel, Kasbar Matbaası, İstanbul 1314.
- M. NASRULLAH, M. RÜŞDÜ, M. EŞREF, *Osmanlı Atlası, XX. Yüzyıl Başları*, Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.
- MUSTAFA NÂ'İMÂ, *Târîh-i Nâ'imâ*, c. 2, İstanbul Tarihsiz, s. 263-451; c. 3, İstanbul Tarihsiz, s. 1-452.
- Pehlivan İbrahim Paşa Vakayi'-nâmesi*, Hazırlayan. Salih Erol, *Yüksek Lisans Tezi*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Eskişehir Haziran 2007).
- Salname-i Vilayet-i Erzurum 1288, 1318*.
- SIDKÎ PAŞA, *Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbi*, Hazırlayan. Mehmet Arslan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2006.
- ŞÂNÎ-ZÂDE Mehmed Atâullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi*, Hazırlayan. Ziya Yılmaz, c. 1, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.
- ŞEMSEDDİN SAMÎ, *Kamusu'l-Alam*, c. V, İstanbul 1314.

3) Araştırma-İncelemeler

- [ALTINAY] Ahmed Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.
- AKGÜNDÜZ Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c. 3, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1991; c. 5, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.

- ARSLAN Ali, “Osmanlı İmparatorluğu Maden Teşkilatında Serbestiyet Sistemi I”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı. 43, Eylül 1988, s. 58-61.
- BAŞ Yaşar, “Kiğı Livası Beyi Mehmed Bey”, *III. Bingöl Sempozyumu (17-19 Eylül 2010)*, Bingöl Belediyesi Yayınları, Bingöl 2011, s. 389-396.
- BEYGÜ Abdurrahman Şerif, “Köprülüler Devrinde Kiğı Demir Madenlerinden Yapılan Top Güllerinin Avrupa Seferleri İçin Erzurum’dan Gönderilmesine Ait Üç Vesika”, *Tarih Vesikaları Dergisi*, Sayı: 11, s. 335-337.
- ÇAĞATAY Neşet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Maden İşletme Hukuku”, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi (DTCFD.)*, c. II, Sayı. 1, Ankara 1943, s. 117-126.
- ÇAKIR Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.
- FAROQHİ Suraiya, Bruce McGovan, Donald Quataert, Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Editör: Halil İnalcık, Donald Quataert, Eren Yayınları, İstanbul 2006.
- FAROQHİ Suraiya, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Çev. Emine Sonnur Özcan, Tarih Vakfı Yayınları, Ankara 2006.
- GENÇ Mehmet, “İltizam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 22, İstanbul 2000, s. 154-158.
- GENÇ Mehmet, “Mukataa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 31, İstanbul 2006, s. 129-132.
- HALAÇOĞLU, Ahmet, “Humbaracı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* c. 18, İstanbul 1998, s. 349.
- KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. 5, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.
- KORKUTATA A. Nasır, “Kiğı Humbara ve Gülle Dökümhanesi” *II. Bingöl Sempozyumu (25-27 Temmuz 2008)*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009, 369-376.
- ÖZVAR Erol, *Osmanlı Mâliyesinde Mâlikâne Uygulaması*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- PAKALIN Mehmed Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 3, Türk Tarih Kurumu, İstanbul 1983.
- PAMUK Bilgehan, “Canca (Gümüşhane) Maden Mukataasında İltizam Uygulaması”, *Karadeniz Araştırmaları*, c. 4, Sayı. 16, Ankara, Kış 2008, s. 39-48.
- PAMUK Bilgehan, “XIX. yüzyılda Çapakçur (Bingöl) ve Yöresinde Ekonomik Faaliyetler: Madencilik ve Yaygın İş Kolları”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı. 1, Bingöl Bahar 2011, s. 103-116.
- SAĞLAM Nevzat, “5152 Nolu ve H. 1052/M. 1642 Tarihli Maliyeden Müdevver Deftere Göre Kiğı ve Köylerinde İskân ve Nüfus”, *II. Bingöl Sempozyumu (25-27 Temmuz 2008)*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009, s. 295-346.
- SAHİLLİOĞLU Halil, “Bir Mültezim Zimem Defterine Göre 15. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası (İÜİFM)*, c. 23, Sayı. 1-2, İstanbul 1962-1963, s. 145-218.
- SERTOĞLU Mithat, *Osmanlı Tarih Lûgati*, Enderun Yayınları, İstanbul 1986.
- TDK Tarama Sözlüğü*, c. IV, Ankara 1957.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, Ankara 1988; c. 3, Kısım 1, Ankara 1988.
- YILMAZER Ziya, “Murad IV”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 31, İstanbul 2006, s. 177-183.
- YİĞİTBAŞ M. Sadık, *Kiğı*, İstanbul 1950.
- http://tr.wikipedia.org/wiki/1828-1829_Osmanlı%C4%B1-Rus_Sava%C5%9F%C4%B1, Erişim tarihi: 25.06.2011.
- <http://tr.wiktionary.org/wiki/iltizam>, Erişim tarihi: 25.06.2011.

